

HANEFÎ MEZHEBİNİN KURUCU İMAMLARI ARASINDAKİ KİŞİSEL İLİŞKİLER

Ferhat KOCA*

Abstract

The Personel Relations and Some Weaknesses Between Abû Hanîfa and His Students Who Are the Founder Imams of the Hanafî School

Hanafî school whose name is attributed to Abû Hanîfa, today one of the four living law (fiqh) schools, is a secret (mazhab) established as collectively by Abû Hanîfa and his students and friends (ashâb-i Abî Hanîfa). Among Abû Hanîfa's friends Abû Yusuf, Muhammad b. Hasan al-Shaybânî, Zufar and Hasan b. Ziyâd made the big contributions with their works and their activities in carrying out in institunalization and advancement of this school.

In this article, we are dealing with the personel relations and some weaknesses between Abû Hanîfa and his students who are the founder imams of the Hanafî School with some historical examples.

Key words: Hanafî school, Abû Hanîfa, Abû Yusuf, Muhammad b. Hasan al-Shaybânî, Zufar, Hasan b. Ziyâd

I. GİRİŞ

Elinizdeki makalede, Hanefî mezhebinin kuruluş ve yayılmasına büyük katkılarda bulunan, başta kurucu imam Ebû Hanîfe olmak üzere, onun öğrencilerinden Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer ve Hasan b. Ziyâd gibi bazı ilim adamları arasındaki münhasıran hocalık, öğrencilik ve arkadaşlık... gibi çeşitli kişisel ilişkiler ile bu ilişkiler çerçevesinde onlar arasında yaşanan hırs, haset ve kıskançlık gibi bazı insanî zaafılar incelenecek; onların hukukî ihtilaflarının dinî, hukukî, sosyolojik ve kültürel sebeplerine girilmeyecektir. Bu araştırmanın amacı, milyonlarca Müslümanın asırlar boyu görüşlerine büyük bir saygıyla bağlandıkları çeşitli ilim adamlarının bilimsel otoritelerini sarsmak değil, sadece söz konusu ilim adamlarının da diğer insanlar gibi, her türlü isabetli veya hatalı işler yapabilme potansiyeline sahip, birer "insan" olduklarına işaret etmektir. Ayrıca, tarihte çeşitli ilim adamları arasında yaşanan olumlu veya olumsuz hatıraların bilinmesinin, günümüz ilim ve din bürokrasisi içerisinde yer alan bazı kimseler arasında yaşanan giz-

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

li veya açık rekabet, hırs, haset ve kıskançlık duygularının doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı yapacağını ümit ediyoruz.

Bu araştırma sırasında, ana kaynaklar olarak özellikle Hanefî tabakât kitapları kullanılmış, diğer mezheplere mensup ilim adamlarının eserlerinden nakiller yapılırken, verilen bilgilerin Hanefî kaynaklarında nakledilenlere uygun olmasına özen gösterilmiş ve böylece mezhep taassubundan kaçınılmaya çalışılmıştır.

II. HANEFÎ MEZHEBİNİN KURUCU İMAMLARI: EBÛ HANİFE VE ÖĞRENCİLERİ¹

Ebû Hanîfe² (ö. 150/767), bugün İslam dünyasında yaşayan dört büyük Sünnî fıkıh mezhebinden biri olan Hanefî mezhebinin kurucu imamı olarak kabul edilir. Ne var ki, bu mezhep, yalnızca ismini almış olduğu Ebû Hanîfe tarafından değil, onun öğrenci ve arkadaşları (ashâb-ı Ebî Hanîfe) tarafından kolektif bir şekilde kurulmuştur.

Çeşitli tarih ve tabakât kitaplarında, Ebû Hanîfe'nin öğrenci ve arkadaşlarının sayısı hakkında muhtelif rakamlar verilmektedir. İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Ebû Hanîfe'nin menâkıbına dair yazdığı *Hayrâtü husân* adlı eserinde, onun öğrencilerinin 800 kişi olduğunu söylerken, bu eseri tercüme eden Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1330/1912) Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden fıkıh ilminde meşhur olanların sayısının 560 olduğunu ifade etmektedir.³ Hanefîlerin güvenilir tabakât yazarlarından Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî

- 1 Makalenin bu başlığında, "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları" (*EKEV Akademi Dergisi*, VIII/18, Ankara 2004, s. 143-160) adlı makalemizin 144-146. sayfalarından yararlanılmıştır.
- 2 Ebû Hanîfe'nin hayatı ve eserleri hk.bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübürâ*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), VI, 368-369; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978, Dâru'l-Ma'rife, s. 284-285; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1976; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut ts., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, XIII, 324-330, 333-334, 352, 560, 368, 416, 421-422; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (nşr. Halil el-Meyyis), Beyrut ts. (Dâru'l-Kalem), s. 87-88; İbn Abdilber, *el-İntikâ' fi fedâilü'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1417/1997, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, s. 183-192; Muvaffâk b. Ahmed el-Mekki, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981; Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaûd - Hüseyin el-Esed), Beyrut 1413/1993, VI, 390-403; a.m.lf., *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî - Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Nasr, ts., Mektebetü Dâri'l-Hidâye; Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam*, Beyrut 1981; Suyûtî, *Teb'yizü's-sahîfe fi menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd 1334; Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâtü'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize 1413/1993, II, Baskı, I, 49-63; Temimî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcümü'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hilv), Riyad 1403/1983, I, 73-169; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (trc. Osman Keskiöğlü), Ankara 1962, Ankara Üniv. Basımevi; Halim Sabit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 20-28; J. Schacht, "Abû Hanîfa al-Nu'mân", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), I, 123-124; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), X, 131-38.
- 3 Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâhibü'r-Rahmân fi menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfeti'n-Numân*, Dersaadet 1310, Mahmud Bey Matbaası, s. 90-91.

(ö. 775/1373) ise, Ebû Hanîfe'nin öğrenci ve arkadaşlarının dört bin civarında olduğunu belirtmektedir.⁴

Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd, babasının şöyle dediğini nakleder: "Benim arkadaşlarım 36 kişidir. Onlardan 28'i kadı, 6'sı müftü olmaya layıktır. Onlar arasında iki kişi vardır ki, bunlar kadı ve müftü yetiştirecek birikime sahiptir." Ebû Hanîfe, bu son sözüyle, Ebû Yusuf ve Züfer'e işaret etmiştir.⁵ Hammâd, bir başka rivayette ise, babasının arkadaşlarının on kişi olduğunu belirterek, onların isimlerini şu şekilde saymıştır: Ebû Yusuf, Züfer b. el-Hüzeyl, Esed b. Amr el-Becelî, Âfiyetü'l-Evdî (el-Üdî), Dâvûd et-Tâî, Kâsım b. Ma'n el-Mes'ûdî, Ali b. Meshar, Yahya b. Zekerîyya, Hibbân, Mendel b. Ali.⁶ Bize göre, bu isimlere Ebû Hanîfe'nin ders halkasında bulunan ve mezhebin görüşlerinin günümüze ulaşmasında rivayetleri veya eserleriyle önemli katkılarda bulunan şu kişiler de eklenmelidir: Hafs b. Gıyâs, Huld el-Vâsıtî, Abdullah b. el-Mübârek, Hüseyim b. Beşîr, Abbâd b. el-Avvâm, Yezid b. Hârûn, Ali b. Âsım, Yahya b. Nasr b. Hâcib, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Amr b. Muhammed el-Ungîzî, Hevze b. Halife, Ebû Abdurrahman el-Mukrîî, Abdurrezzâk b. Hemmâm, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî, Hammâd b Ebî Hanife.⁷

Ebû Hanîfe öldüğü zaman, onun geride bıraktığı fıkıh akademisinin ya da ilim meclisinin başına Züfer (ö. 158/775), ondan sonra Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve daha sonra ise Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) geçmiştir.⁸

Hanefî mezhebinin doğuş ve gelişim sürecini anlatan şu söz Hanefî fakihler arasında genel kabul görmüştür: "Fıkıhî Abdullah b. Mesud (r.a.) ekmiş, Alkame sulamış, İbrahim en-Nehâî biçmiş, Hammâd harmanını dövmüş, Ebû Hanîfe ununu öğütmüş, Ebû Yusuf yoğurmuş, Muhammed ekmeğini yapmış, diğer insanlar da onun ekmeğinden yemektedirler."⁹

Şâfiî hukukçularından Müzenî (ö. 264/878) ile ona Irak fakihleri hakkında soru soran bir kişi arasında geçen aşağıdaki diyalog, Hanefî mezhebi imamlarının birbirinden temayüz eden yönlerini açıkça ortaya koymaktadır:

"Ebû Hanîfe hakkında ne dersin?"

—Onların (Iraklı fakihlerin) efendisidir, ulusudur."

Ya Ebû Yusuf?

— Hadise en çok tâbi olanıdır.

Muhammed b. Hasan?

4 Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, IV, 557-558.

5 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 247-248.

6 Ebû Hanîfe'den ders alan kimselerin bir listesi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 245; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 11-12.

7 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 324; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 458.

8 İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 336.

9 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Beyrut ts., Dâru't-Türâsî'l-Arabî (Mısır 1272, Dâru't-Tibâati'l-Mısriyye'den ofset), I, 34-35.

- Fûrû meselelerini en çok açıklayandır.
Ya Züfer?
— Kıyasta en keskin olanıdır.”¹⁰

Hanefî mezhebi literatüründe, imamlarla ilgili olarak geçen “İmâm-ı A'zam (En Büyük İmam)” lakabıyla Ebû Hanîfe; “şeyhayn (iki şeyh, iki bilgin)” ile Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf; “tarafeyn (iki taraf)” ile Ebû Hanîfe ve Muhammed; “imameyn (iki imam)” ve “sâhibân (sâhibeyn) (iki arkadaşı)” tabirleriyle Ebû Yusuf ve Muhammed; “eimmetüne's-selâse (üç imamımız)” ifadesiyle ise Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed kast edilir.¹¹

III. EBÛ HANİFE'NİN FIKIH EĞİTİM VE ÖĞRETİM METODU

Çeşitli tarih ve tabakât kitaplarında Ebû Hanîfe'nin fıkıh eğitim ve öğretimi hakkında verilen bilgilerden, onun, fıkıh derslerinde meseleleri öğrencileriyle birlikte tartıştığı ve uzun müzakerelerden sonra ortaya çıkan görüşleri öğrencilerine not ettirdiği anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe, mezhebinin temellerini öğrencileriyle istişare esası üzerine kurmuş, onlara danışmaksızın kendi başına herhangi bir içtihatla bulunmamıştır. İstişare sırasında O, öncelikle problemi ortaya koyar, daha sonra da konu hakkında öğrencilerinin görüşünü alır, onlarla uzun tartışma ve müzakerelerde bulunurdu. Bu müzakereler bazen bir ay hatta daha uzun sürerdi. Tartışılan görüşlerden biri ağırlık kazanınca, Ebû Yusuf onu not alırdı. Şüphesiz ki, böyle bir metot, tek başına içtihat yapmaktan daha isabetli bir yoldur.¹² Çağımız İslam hukukçularından Muhammed Ebû Zehra'nın da belirttiği gibi, Ebû Hanîfe'nin derslerinde ortaya atılan bir fıkıh meselesi hakkında önce talebeleri söz alır, her biri görüşünü söyler, delilini getirir, itirazlar yapılır, cevaplar verilir; o mesele hakkında her isteyen konuşur, deliller çarpışır, mesele olgunlaşır, en sonunda Ebû Hanîfe görüşünü açıklar ve mesele hükme bağlanırdı. Bu tartışmalar sırasında, öğrencileri Ebû Hanîfe'nin kıyas ve içtihatlarına itirazlarda bulunur, hatta bazen tartışmanın tansiyonu yükselirdi. Böyle bir metotla ders işlemek, hem hoca hem de öğrencinin bilgisini artırır. Talebe derse iştirak ederek açılır; hoca talebesinin görüşünü dinler; onları problem çözümmeye alıştırdır. Ebû Hanîfe'nin derslerinde bu yöntemi benimsemesi, onu ölünceye kadar talebe olarak yaşatmış; sürekli bir biçimde bilgisi artmış, fikri yükselmiştir.¹³

10 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 176; XIV, 246.

11 Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Ahmed ez-Za'bi), Beyrut 1418/1998, *Dâru'l-Erkam*, s. 421; Hacı Reşid Paşa, *Hazret-i İmâm-ı Azam'ın Siyasi Terceme-i Hâli*, İstanbul 1328/1912, Matbaa-i Hayriyye, s. 19 (Bu eser, Mevlüt Uyanık tarafından “Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı” adıyla neşredilmiştir. Bk. *İslâmî Araştırmalar*, XV/1-2, Ankara 2002, s. 259-272, Ebû Hanîfe Özel Sayısı).

12 Muhammed Zahid el-Kevserî, *Hanefî Fıkıhının Esasları* (trc. Abdulkadir Şener – M. Cemal Sofuoğlu), Ankara 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 46-47.

13 Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 83.

Ebû Hanîfe'nin ders işleme yöntemini Esed b. el-Furat (ö. 213/828), Esed b. Amr'dan (ö. 188/804) naklen şöyle anlatır: "Talebeleri Ebû Hanîfe'nin yanında bir meselenin cevabında ihtilafa düşer ve çeşitli cevaplar ileri sürerlerdi. Sonra konuyu Ebû Hanîfe'ye sorarlardı. O da en uygun cevabı verirdi. Söz konusu mesele üzerinde üç gün durduktan sonra, onu kâğıtlara yazarlardı."¹⁴ İbn Nümejr (veya Abdullah b. Şümejr) de bu konuda şunları söylemektedir: "Ebû Hanîfe, arkadaşlarından Züfer, Dâvud et-Tâi ve Kâsım b. Maan ile birlikte ders müzakere ederken zaman zaman sesleri yükselirdi. Söz Ebû Hanîfe'ye geldiğinde hepsi susar, ortalığı bir sessizlik kaplar, İmam ne derse onu yazarlar; daha sonra bir başka meseleye geçerlerdi."¹⁵ Ebû'l-Abbas Ahmed el-Hâşim'in İshak b. İbrahim'den naklettiği bir rivayette ise şöyle denmektedir: "Ebû Hanîfe'nin talebeleri onunla birlikte bir meseleye dalarlardı. Âfiye b. Yezîd el-Kâdi bulunmadığı zaman, Ebû Hanîfe, 'Meseleyi Âfiye gelinceye kadar bekletin' derdi. Âfiye gelip onlara uygun bir görüş beyan edince, Ebû Hanîfe 'Meseleyi yazın' derdi. Âfiye onlara katılmazsa, 'Yazmayın' derdi."¹⁶ Öte yandan, bazı kimseler Muhammed b. el-Hasan'a yazdığı kitaplar hakkında, "Bunların hepsini Ebû Hanîfe veya Ebû Yusuf'tan mı duydun?" diye sordukları zaman, Muhammed onlara, "Hayır, fakat bunu müzakere yoluyla elde ettik" demiştir¹⁷ ki, bu cevap da Ebû Hanîfe'nin ders işleme metodunu gösteren önemli bir belgedir.

Ebû Hanîfe'nin meselelerin müzakeresi sırasında öğrencilerine serbest tartışma ortamı sağlaması konusunda Züfer şunları anlatmaktadır: "İmam çok tahammüllü ve sabırlıydı. Bir gün mescitte ders meclisimize Süfyân b. Uyeyne gelmişti. Öğrencilerin sesi mescidi kaplıyordu. Süfyân, 'Burası mescittir! Ebû Hanîfe, bu kadar yüksek sesle konuşulmaz!' dedi. Ebû Hanîfe ona, 'Bırakın, istedikleri gibi konuşsunlar. Bunlar ancak böyle fikhî anlayabilirler' diye cevap verdi."¹⁸

Ebû Hanîfe, fikhî konular tartışılırken, öncelikle tartışma konusunda herhangi bir hadis ve eserin bulunup bulunmadığını araştırırdı. Bu konuda Ebû Yusuf şöyle demektedir: "Ebû Hanîfe'ye bir mesele arz edilince, 'Yanınızda eserden ne var?' diye sorardı. Biz yanımızdaki eserleri zikreder, o da yanındakileri açıklardı. Sonra bakar, iki görüşten hangisi hakkında daha çok eser var ise, onu alır; eğer rivayetler arasında bir yakınlık veya denklik varsa, istediğini seçerdi."¹⁹ Ebû Hamza es-Sükkerî, bu konuda Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini rivayet etmektedir: "Bize Hz. Peygamber'den (s.a.v.) hadis geldiği zaman onu

14 Kevserî, *Hanefî Fıkhnun Esasları*, s. 45; a.mlf., *Hüsnü't-tekâdi fi sireti'l-İmâm Ebî Yusuf el-Kâdi*, Kahire 1388/1968, Matbaatü'l-Endülüs s. 14.

15 İbn Hacerî'l-Heysemî, *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam* (trc. Ahmet Karadut), Ankara 1982, Akçağ Basım Yayın Pazarlama, s. 150.

16 Kevserî, *Hanefî Fıkhnun Esasları*, s. 46; a.mlf., *Hüsnü't-tekâdi*, s. 14.

17 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgâni), Beyrut 1393/1973, I, 378-379.

18 İbn Hacerî'l-Heysemî, *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam*, s. 149.

19 Kevserî, *Hüsnü't-tekâdi*, s. 76; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 68.

alırız; sahabeden geldiği zaman onun içerisinde seçeriz; tâbiilerden geldiği zaman ise, onları tartışırız.”²⁰ Yine aynı kişi, Ebû Hanîfe’den şunları nakletmektedir: “İsnadı sahih olan haber Hz. Peygamber’den (s.a.v.) geldiği zaman, onu alır ve onu aşmayız; sahabeden geldiği zaman, onun hakkında muhayyeriz (içerisinden istediğimizi alırız); tâbiilerden gelince, onları tartışırız ve (fakat) onların dışına da çıkmayız.”²¹ Ebû İsmâ ile Ebû Hanîfe’nin şöyle dediğini söylemektedir: “Hz. Peygamber’den (s.a.v.) geleni başımız gözümüz üstüne kabul ederiz; sahabeden (r.a.) gelenler içerisinde seçim yaparız ve onların görüşlerinden dışarı çıkmayız; tâbiilerden gelenlere gelince; onlar da adam, biz de adamız! Bunların dışındakilere gelince, çirkin söze kulak verme!”²² Ayrıca, Ebû Hanîfe arkadaşlarına, “Benim nereden (hangi kaynaktan) söylediğimi bilmediği sürece, bir kimsenin görüşümü alması helâl (doğru) olmaz” derdi.²³

Ebû Hanîfe tartışılan konu hakkında yeterli hadis malzemesine sahip olmadığı zaman, o konuda öğrencilerine araştırma ödevleri verirdi. Ebû Yusuf, bu hususta şunları anlatmaktadır: “Ebû Hanîfe bir görüş üzerinde karar kıldığı zaman, onun görüşünü destekleyen bir hadis veya eser bulabilmek için Kufe şehrinin âlimlerini dolaşırdım. Bazen iki veya üç hadis bulur, ona getirirdim. O, hadislerin kimisine, ‘Bu sahih değildir’ veya ‘Maruf değildir’ derdi. Ben de ona, ‘Senin görüşüne uygun olduğu halde, bunları(n illetini) nasıl biliyorsun?’ derdim. Bana, ‘Ben Kufe ulemasının bütün ilmini bilirim’ cevabını verirdi.”²⁴

Ebû Hanîfe, derslerinde yalnızca vuku bulmuş olayların hukukî hükmünü araştırmakla kalmaz, ayrıca henüz meydana gelmemiş (farazî) olaylar hakkında da doktrinini oluşturmaya çalışırdı. Onun farazî fıkıh konularıyla ilgilennesinin amacı, ileride meydana gelmesi muhtemel olaylara karşı nasıl tedbir alınabileceğini düşünmek ve geleceğe hazırlanmaktı. Nadr b. Muhammed’in anlattığına göre, “Katâde, Kufe’ye geldiği zaman, Ebû Hanîfe ile aralarında çeşitli müzakere ve mübahaseler geçmişti. Bu sırada, Ebû Hanîfe, Katâde’ye şöyle bir soru sordu: ‘Ey Ebû Hattâb! Bir adam ailesini bırakıp gitse ve ailesi yıllarca ondan haber alamasa; sonra da karısı, kaybolan kocası ‘ölmüştür’ zannıyla, başka kocaya varsa ve daha sonra da birinci kocası çıka gelse; bu mesele hakkında ne dersin?’ Katâde, ‘Bu mesele vuku buldu mu?’ diye sordu. Ebû Hanîfe, ‘Hayır’ dedi. Katâde, ‘Öyle ise, vuku bulmayan bir şeyi bana ne diye sorarsın?’ cevabını verdi. Bunun üzerine, Ebû Hanîfe, ‘Biz bela gelmeden önce hazırlanırız. Bela gelip çatınca, nereden girilip nereden çıkılacağını bilelim’ dedi.”²⁵

20 İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 266.

21 İbn Abdilber, *age.*, s. 267.

22 İbn Abdilber, *age.*, s. 266; bu söz için ayrıca bk. Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 20.

23 Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî*, s. 76.

24 Muhammed Avvâme, *İmamların Fıkıhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü* (trc. Mehmed Hayri Kırbaşoğlu), İstanbul 1988, Kayıhan Yayınevi, II. Baskı, s. 86.

25 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 348.

Ebû Hanîfe, uzun müzakerelerden sonra ulaştıkları sonuçları da “mutlak” hakikat olarak görmez ve onun, sadece kendi gayretleriyle ulaştıkları bir sonuç olduğuna işaret ederdi. Bu konuda Hasan b. Ziyâd şunları anlatmaktadır: “Ebû Hanîfe’nin şöyle dediğini duydum: ‘Bizim bu sözümüz reydir ve bizim ulaşabildiğimiz en güzeldir. Kim bizim görüşümüzden daha güzelini getirirse, o doğruya bizden daha yakındır (evladır)’.”²⁶ Başka bir rivayette ise, Ebû Hanîfe şöyle demiştir: “Bu bizim görüşümüzdür. Kimseyi bu görüşü almaya zorlamayız. ‘Herkes bu görüşü zorla kabul edecektir’ demeyiz. Her kimin yanında bizim görüşümüzden daha güzeli varsa, onu ortaya koysun.”²⁷

Ebû Hanîfe, içtihatları sırasında hakikat inhisarcılığında bulunmadığı gibi, değişen imkan, ihtiyaç ve şartlara göre değişkenlik gösterebilecek hükümler hakkında da sürekli olarak kendisini yenilemeye çalışmıştır. O, tartışma sürecinde, herhangi bir konuya dair, henüz olgunlaşmadan söylemiş olduğu sözlerin yazılmasını uygun bulmaz ve bu hususta öğrencilerini uyarırdı. Bu konuda, Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn kanalıyla, Züfer’in şöyle dediğini nakletmektedir: “Ebû Hanîfe’nin görüşlerini yazardık. Bir gün Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf’a hitaben: ‘Ey Yakub! Vay haline! Benden her işittiğini yazma. Ben bugün böyle düşünüyorum; yarın onu bırakabilirim; yarınki görüşümü de ertesi gün terk edebilirim’ demiştir.”²⁸ Yine Ebû Hanîfe, öğrencilerinin yanlış isnatta bulunmamaları konusunda titiz davranırdı. Bu konuda Ebû Yusuf’a şöyle demiştir: “Yazıklar olsun size! Bu kitaplarda benim demediğim nice sözleri bana yalan yere isnat ediyorsunuz!”²⁹

Ebû Hanîfe’nin fıkıh eğitimi sırasında takip ettiği bu tartışmacı yöntem, her ne kadar uzun zaman alsada sonuçları itibariyle hata payı en düşük olan bir metottur. İbn Kerâme’nin anlattığına göre, İmam Şâfiî’nin hocalarından Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812) ile Ebû Hanîfe’yi eleştirenler arasında şöyle bir diyalog geçmiştir: “Bir gün Vekî b. el-Cerrâh’ın yanında idik. Adamın biri, ‘Ebû Hanîfe hata etti’ dedi. Vekî ‘Onun yanında Züfer, Ebû Yusuf ve Muhammed gibi kıyas ve içtihatlarıyla; Yahya b. Ebî Zâide, Hafs b. Gıyâs, Hibbân ve Mendel gibi hadis hıfzı ve bilgisiyile; Kâsım b. Maan gibi Arapça’ya hakimiyetiyle; Davud at-Tâi ve Fudayl b. İyad gibi zühd ve takvalarıyla şöhrete ulaşmış kişiler varken, Ebû Hanîfe nasıl hata edebilir? Böyle arkadaşlara ve talebelere sahip olan bir kimse, kolay kolay hata etmez; etse bile onu hakikate döndürürler’ diye karşılık verdi.”³⁰

26 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 352.

27 İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 258; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 21.

28 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 424; Kevserî, *Hanefî Fıkhnın Esasları*, s. 46; a.mlf., *Hüsnü't-tekdâi*, s. 14.

29 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 258.

30 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 247.

Bütün bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere, Ebû Hanîfe fıkıh derslerinde aktif bir metot kullanmış ve tartışmalar sırasında öğrencilerini, bizzat kendisinin görüşlerini değil, delilin gösterdiği neticeyi kabule davet etmiştir. Bu metodun tabii sonucu olarak da Ebû Hanîfe ve öğrencileri fikhî müzakereler esnasında bazen ittifak, bazen de ihtilaf etmişlerdir. Onların ittifak ve ihtilaf ettikleri bu konular, zamanla hem Hanefî hukuk doktrininin meydana getirmiş hem de uygulamada mezhebe büyük bir hukukî elastikiyet kazandırmıştır.

IV. EBÛ HANİFE İLE ÖĞRENCİLERİ ARASINDAKİ KİŞİSEL İLİŞKİLER

Tarih ve tabakât kitaplarında nakledilen çeşitli bilgilerden, Ebû Hanîfe'nin bütün hayatını eğitim ve öğretime adayan örnek bir eğitimci olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin çağdaşlarından Mis'ar b. Kidâm (ö. 152/769), onun günlük hayatıyla ilgili olarak bize şu bilgileri vermektedir: "Mescitte Ebû Hanîfe'nin yanına vardım. Sabah namazını kılıyordu. Sonra insanlara ders vermek için oturdu. Bu durum öğle namazına kadar devam etti. Öğle namazından sonra tekrar derse oturdu; ikindiye kadar devam etti. İkinci namazını kıldıktan sonra akşama kadar ders vermeye oturdu. Akşam namazından sonra yatsıya kadar tekrar oturdu. Ben o zaman kendi kendime, 'Bu adam bu meşguliyetle ibadete nasıl vakit buluyor?' diye sordum. Geceyi beklemeye karar verdim." Mis'ar şöyle devam eder: "Onu bekledim. Yatsı namazından sonra insanlar mescitten çıkıp ortalık sakinleşince, Ebû Hanîfe namaza durdu ve fecre kadar namaz kıldı. Sonra evine girdi, elbisesini giydi ve mescide çıktı; sabah namazını kıldı ve tekrar öğleye, ikindiye, akşama ve yatsıya kadar derse oturdu." Mis'ar, Ebû Hanîfe'nin günlük faaliyetlerini peşi peşine birkaç gün daha takip etti ve onun aynı şekilde yaşadığını gördü.³¹

Mis'ar b. Kidâm'ın bizzat şahit olduğunu söylediği Ebû Hanîfe'nin günlük hayatıyla ilgili bu rivayette az veya çok bazı mübalağalı unsurlar bulunduğu kabul edilse bile, yine de bu gözlemler, Ebû Hanîfe'nin ilim ve ibadete düşkünlüğünü yansıtmaları bakımından değerli bir belge niteliğindedir.

Ebû Hanîfe'nin öğrenci ve arkadaşlarıyla ilişkisi hakkında Hucr b. Abdülcebbar el-Hadramî, "İnsanlar ders meclislerinde Ebû Hanîfe'den daha keremli ve arkadaşlarına daha çok ikram eden birisini görmedi" demiştir.³² Ebû Hanîfe'nin cömertliği ve ilim adamlarına karşı yardımseverliği konusunda, Hatîb el-Bağdâdî *Tarih-u Bağdad*'ında şunları anlatmaktadır: "Ebû Hanîfe seneden seneye kazancını toplar; onlarla üstatların, muhaddislerin ihtiyaçlarını karşılar; yiyecek ve giyeceklerini satın alır; bütün ihtiyaçlarını görürdü.

31 Hatîb el-Bağdâdî, *age.* XIII, 356; Temimî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 100.

32 Hatîb el-Bağdâdî, *age.* XIII, 360; İbn Abdilber, *el-İntikâ'*, s. 208, 260; Temimî, *age.* I, 107.

Sonra, kârdan kalan parayı onlara dağıtır ve 'Bunları ihtiyacınız olan yerlere harcayın ve sadece Allah'a hamd edin' derdi. 'Çünkü verdiğim bu mal gerçekte benim değildir, sizin nasibiniz olarak Allah'ın fazl ve kereminden benim elimden size gönderdiği'dir.'³³

Ebû Hanîfe'nin yardımına en çok nail olan öğrencilerinden biri, Hanefî mezhebinin Ebû Hanîfe'den sonra ikinci imamı olarak kabul edilen Ebû Yusuf Yakup b. İbrahim'dir. Ailesi fakir olduğu için küçük yaşta çalışmak zorunda kalan Ebû Yusuf, zaman zaman işini aksatarak Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmaktaydı. Bu durumdan haberdar olan babası, Ebû Hanîfe'nin ders meclisine gelmiş ve derste bulunan oğlu Ebû Yusuf'a, "Ey yavrucağızım! Ebû Hanîfe ile aşık atmaya kalkışma. Onun unu da tuzu da kurudur. Halbuki sen çalışmak zorundasın." demiştir.³⁴ Bu olaydan sonra, Ebû Hanîfe bütün tahsil hayatı boyunca Ebû Yusuf'un geçimini üzerine alarak, ona yeterli miktarda karşılıksız burs vermiştir.³⁵

Öte yandan, Ebû Hanîfe sadece öğrencilerine değil, tanıdığı ve tanımadığı her ihtiyaç sahibine yardım etmeye çalışmıştır. Hasan b. Ziyâd'ın anlattığına göre, bir defasında ilim meclisine eski elbiseleri olan bir adam gelmişti. Adam kalkıp gideceği zaman, Ebû Hanîfe onun biraz beklemesini istedi. Meclis dağılıp herkes gittikten sonra, adama, "Şu seccadeyi kaldır, altında olanları al" dedi. Adam seccadeyi kaldırdı. Altında bin dirhem bulunmaktaydı. Adam durakladı kaldı. Sonra, Ebû Hanîfe, "Al bu dirhemleri. Onlarla kılık kıyafetini değiştir" dedi. Adam, "Ben zenginim, bunlara ihtiyacım yok" cevabını verdi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, "Sen Hz. Peygamber'in şu hadisini duymadın mı? 'Allah, kulunun üzerinde, ona verdiği nimetin esereni görmeyi sever.'³⁶ Sen şu halini değiştirmelisin ki, dostların da senin için kederlenmesin." dedi.³⁷

Ebû Hanîfe öğrencilerine karşı son derece ihtimamla davranırdı. Bu konuda, İsam b. Yusuf el-Belhî (ö. 215/830) şunları söylemektedir: "Ebû Hanîfe kadar ashabını gözeten kimse yoktur. Onların üzerine sineğin konmasını bile eza sayardı. Bir gün İmama, 'Ashabından filan damdan düştü' denilmişti. O anda öyle bir çığlık attı ki, mescidin dışındakiler bile duymuştu. Ayakları çıplak bir vaziyette, doğruca damdan düşen adamın evine koştu. (Ziyaretten

33 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 360.

34 Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe ve ashâbihî*, Beyrut 1976, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, s. 92; Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 244; İbn Hallikân, *Ve Feyâtü'l-a'yân* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut ts., Dâru Sadr, VI, 380; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 536; Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî*, s. 9. Tırnak içindeki cümle aslına sadık kalmarak şu şekilde tercüme edilebilir: "Ayağımı Ebû Hanîfe ile uzatmaya kalkma, onun ekmeği pişmiştir. Halbuki sen çalışmak zorundasın"

35 Saymerî, *age.*, s. 92; Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 244; İbn Hallikân, *age.*, VI, 380; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 536; Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî*, s. 9.

36 Bu hadise farklı lafızlarla bk. Ebû Dâvûd, "Libâs", 14; Tirmizî, "Edeb", 45; Alâeddin Ali el-Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl* (nşr. Bekri Hayyânî - Safvetü's-Sekâ), Beyrut 1399/1979, VI, 640, 641, 643.

37 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 361.

sonra) evden ağlayarak dışarı çıktı. İyileşinceye kadar da onun ziyaretini terk etmedi.”³⁸ Aynı şekilde, Ebû Hanîfe, öğrencisi Ebû Yusuf’un ağır bir hastalığa tutulması üzerine onu ziyarete gitmiş ve onun hakkındaki samimi duygularını dile getirmiştir. Esed b. Furât (ö. 213/828), bu olayı Muhammed b. el-Hasan’dan naklen şöyle anlatmaktadır: “Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe zamanında, kendisinden endişe edilecek derecede bir hastalığa yakalandı. Ebû Hanîfe ile birlikte onu ziyarete gittik. Ebû Hanîfe onun yanından çıkarken ellerini onun kapısının eşiğine koydu ve ‘Eğer şu genç ölürse? Muhakkak ki o, -yeri işaret ederek- onun üzerindeki en bilgelisidir’ dedi.”³⁹ Bu olayı, el-Fadl b. Gânim ise şu şekilde anlatmaktadır: “Ebû Yusuf şiddetli bir hastalığa yakalanmıştı. Ebû Hanîfe onu defalarca ziyaret etti. Son ziyaretinde, onu (ölüme) yakın gördü ve ‘Hepimiz Allah’tan geldik, yine O’na dönüçüleriz’ dedi. Sonra da, ‘Benden sonra seni Müslümanlara bırakmışım. Eğer insanlar senin öldüğünü görürlerse, muhakkak ki, seninle beraber pek çok ilim de ölüp gider’ dedi.”⁴⁰ el-Fadl b. Gânim, bu hastalıktan sonra, Ebû Yusuf’un iyileşip sıhhatine kavuştuğunu ve Ebû Hanîfe’nin yukarıdaki sözlerinin kendisine haber verildiğini, bu olaydan sonra insanların ilgisinin Ebû Yusuf’a yöneldiğini ve Ebû Yusuf’un da bu ilgiden cesaret alarak, Ebû Hanîfe’nin ders halkasından ayrı ve bağımsız bir ilim meclisi kurmaya kalkıştığını anlatır.⁴¹

Ebû Hanîfe’nin öğrencilerinin sevinçlerine ortak olmasına ise, öğrencisi Züfer’in düğününe katılması örnek gösterilebilir. Ebû Hanîfe, yalnızca Züfer’in düğününe katılmakla kalmamış, aynı zamanda düğün töreninde yaptığı konuşmayla Züfer’i tezkiye etmiştir. Bu olayı Amr b. Süleyman el-Attâr şöyle anlatmaktadır: “Ben Kufe’de Ebû Hanîfe ile birlikte yaşıyordum. Züfer b. el-Hüzeyl evlendi. Düğünde Ebû Hanîfe de hazır bulundu. Züfer ona, ‘Konuş’ dedi. O da halka bir konuşma yaptı ve konuşmasında, ‘Bu Züfer b. el-Hüzeyl’dir. O, hasebi, şerefi ve ilmi itibarıyla, Müslümanların imamlarından bir imam, onların alametlerinden bir alamettir’ dedi. Bu konuşmadan sonra, Züfer’in kabilesinden biri, ‘Onun hasletlerini sadece Ebû Hanîfe’nin anlatmış olması bizi mutlu etmez’ dedi ve yine onun kabilesinden bazıları (düğünde sadece Ebû Hanîfe’nin konuşma yapmış olmasını) hoş karşılamayarak, ‘Amcanın oğlu ve kavminin önde gelenleri burada hazır bulundular. Sen ise Ebû Hanîfe’nin konuşmasını istiyorsun.’ dediler. Züfer onlara şu cevabı verdi: ‘Şayet burada babam olsaydı, Ebû Hanîfe’yi ona da takdim ederdim.’”⁴² Ebû Hanîfe, öğrencilerini iyi hasletleriyle över ve onları başkaları yanında daima tezkiye ederdi. Mesela, Züfer hakkında, “O, ashabımın en iyi kıyas yapanıdır” demiştir.⁴³

38 İbn Haceri’l-Heysemî, *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam*, s. 146.

39 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 246; Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VIII, 536.

40 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 349-350.

41 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 349-350.

42 Saymerî, *age.*, s. 103; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 261.

43 Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye*, II, 207.

Ebû Hanîfe, talebelerini kendisine denk ve dost kabul eder, onlara bütün kalbini açar ve “Sizler benim kalbimin sevinci ve hüznümün tesellisidir.” derdi.⁴⁴

Öğrencileri de hocalarının bu tavrına karşılık, tabii olarak onun şan ve şerefini üstün tutarlardı. Mesela, Züfer, Basra'ya giderken⁴⁵, Ebû Hanîfe onu, “Bizimle Basralılar arasındaki husumet, kıskançlık ve rekabeti biliyorsun. Onlardan kolay kurtulacağını zannetmem.” diyerek uyarmıştır. Züfer, Basra'ya geldiğinde, çeşitli ilim adamları onun etrafında toplanmış ve onunla bazı fikhî münazaralar yapmaya başlamışlardır. Züfer, arz ettiği mesele ve getirdiği delillerin Basralılar tarafından beğenilip kabul edildiğini gördüğü zaman, hocasını dile getirerek, “İşte bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür” derdi. Onlar ise, “Ebû Hanîfe'nin böyle güzel buluşları var mı?” derlerdi. O da, “Evet. O, daha iyi, daha güzel buluşların sahibidir” cevabını verirdi.⁴⁶ Saymerî'nin naklettiği bir başka rivayette ise, bu olayla ilgili şu ayrıntılar yer almaktadır: Basralılar Züfer'in sözlerini güzel buldukları zaman, Züfer, “Bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür” demiş; Basralılar ise, “O, güzel bir görüştür (ve) onu kimin söylediği bize göre önemli değildir” cevabını vermiş ve bu durum, Züfer'in onları Ebû Hanîfe'nin görüşüne (mezhebine) çevirinceye kadar bu şekilde devam etmiştir.⁴⁷

Ebû Yusuf, aynı ders halkasında yer alan Abdullah İbnü'l-Mübârek'e (ö. 181/797), Ebû Hanîfe hakkında şunları anlatır: “O, ilmi almak için her sıkıntıya katlanırdı. Beldesinde olan ilim ehlini bilir, onların sahih olan görüşlerini alır. Resulullah'tan gelen hadislerin nâsîh ve mensuhunu gayet iyi bilirdi. Sağlam hadisleri araştırır, Peygamber'in fiillerini derhal alırdı. Kufe âlimleri hakkı arama ve doğruyu kaim kılmada ona yetişemediler. Onun kıymetini bilmeyen kimseler tarafından söylenen sözlere karşı ise bizler sükût ettik. Şimdi bu hareketimden dolayı Allah'a istiğfar ediyorum.”⁴⁸

Bir gün Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Abdullah b. el-Mübârek hadis rivayet ediyordu. “Numan b. Sabit bana hadis rivayet etti ki...” deyince, bazıları “Kimi kast ediyorsun?” diye sordu. İbnü'l-Mübârek, “İlmin beyninden bahsediyorum” cevabını verdi. Oradakilerden bazıları onun rivayet ettiği bu hadisi yazmak istemediler. İbnü'l-Mübârek biraz sükut ettikten sonra şöyle dedi: “Ey

44 Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 85.

45 İbn Abdilber ve Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, Züfer'in Basra'da kadılık yaptığını söylemekte iseler de (bk. *el-İntikâ*’, s. 335; *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, I, 243), bazı kaynaklar, Züfer'in Basra'ya kız kardeşinin mirasını almak için gittiğini ve Basralılarla iyi anlaşması üzerine buraya kaldığını söyler. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, VIII, 39. Bu konudaki tartışmalar için bk. Muhsin Koçak, “Züfer b. el-Hüzeyl, Hayatı ve Eserleri”, *Ondokuz Mayıs Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (Samsun 1991), s. 129-130.

46 İbn Abdilber, *el-İntikâ*’, s. 335.

47 Saymerî, *age.*, s. 104.

48 İbn Hacerî'l-Heysemî, *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam*, s. 81.

insanlar! Terbiyeniz az, imamlar hakkında bilgisizliğiniz çok. İlim ve ehlini bilmiyorsunuz. Ebû Hanîfe'den daha fazla kendisine uyulacak kimse olmadı. O, gerçekten müttakî, âlim, fakih bir kimseydi. O zekâsıyla, anlayışıyla ilmi öyle keşfetmiştir ki, kendinden sonrakiler bunu yapamamışlardır."⁴⁹

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden biri olan Davud et-Tâî (ö. 165/781) hocası hakkında şöyle demiştir: "Ebû Hanîfe, yolunu kaybeden yolcular için yol bulmaya yarayan bir yıldız gibiydi. O öyle bir âlimdi ki, sevgisini bütün müminlerin kalbi kabul etmiştir."⁵⁰

Dönemin kadılarından Şerîk b. Abdullah en-Nehâî (ö. 177/793) Ebû Hanîfe'nin kişiliğini şöyle tasvir etmektedir: "Ebû Hanîfe çok susan, çok düşünen, fikhî görüşlerinde dikkat sahibi, ilim ve amel konusunda çok güzel çıkarımları olan bir kimse idi. Eğer öğrencisi fakir ise, onu zengin ederd. Helâl ve haramı onlara öğrettikten sonra da 'İşte asıl büyük zenginliğe erdiniz' derdi."⁵¹

Ebû Hanîfe, derslerinde ve tartışmalarında sabırlı, tahammüllü, ancak doğru bildiğinden asla şaşmayan bir kişiliğe sahip idi. Bu konuda çağdaşlarından Abdurrazzâk b. Hemmâm (ö. 211/836) şunları söylemektedir: "Ebû Hanîfe'den daha yumuşak huylu birini görmedim. Onu, etrafını ilim adamları sarmış bir vaziyette Mescid-i Haram'da gördüm. Bir adam ona bir mesele soruyor, o da cevap veriyordu. Adam, 'Bu konuda Hasan el-Basrî şöyle, Abdullah İbn Mesûd ise şöyle demektedir' deyince; Ebû Hanîfe, 'Hasan yanlış, İbn Mesûd ise isabet etmiştir' şeklinde karşılık verdi. Bu cevaptan sonra kalabalığın, seslerini epeyce yükselttiğini müşahede ettim."⁵² Öğrencilerinden Cafer b. er-Rebî' ise, Ebû Hanîfe hakkında şu tespitte bulunmaktadır: "Beş sene Ebû Hanîfe'nin yanında bulundum. Onun kadar uzun sükût eden bir kimse görmedim. Ancak, fıkihtan bir şey sorulunca açılır, coşkun ırmak gibi akar, çağlardı."⁵³

Ebû Hanîfe ile öğrencileri arasında, karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı özel bir bağ bulunmakta idi. Ebû Yusuf'un anlattığı şu olay bu sevgi ve saygı bağına işaret etmektedir: Bir Cuma günü Kufe mescidine bir adam gelerek Kur'an hakkında bir soru sorar. Bu sırada Ebû Hanîfe Mekke'de bulunmaktadır. Oradakiler konu hakkında ihtilafa düşerler. Ebû Yusuf diyor ki: "Vallahi, o, insan şekline girmiş bir şeytandı zannederim. Bizim aramıza sokuldu. Bize bu meseleyi sordu. Biz de birbirimizle soruşturduk ve cevap vermedik. 'Üstadımız burada yok, o söze başlamadıkça biz söze katılmayı hoş görmeyiz' deyip savdık. Ebû Hanîfe geldiği zaman ona bu meseleyi açtık, 'Şöyle şöyle oldu, bu hususta

49 İbn Hacerî'l-Heysemî, *age.*, s. 80-81.

50 İbn Hacerî'l-Heysemî, *age.*, s. 88.

51 İbn Hacerî'l-Heysemî, *age.*, s. 89.

52 İbn Abdilber, *el-İntikâ'*, s. 209.

53 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 347.

ne biliyorsun dedik.’ Ebû Hanîfe’nin yüzünün rengi değişti. Zor bir mesele meydana geldi de biz o hususta bir şey söyledik zannetti. ‘Nasıl oldu?’ diye sordu. Biz de ‘Şöyle oldu’ diye anlattık. Bir müddet sükûta daldı. Sonra, ‘Siz ne cevap verdiniz?’ dedi. Biz de ‘Hiçbir cevap vermedik. Yanlış bir şey söyleriz, siz de beğenmezsiniz diye endişe ettik de bir şey söylemedik.’ dedik. Bunu duyunca sevindi ve ‘Allah sizi hayırla mükâfatlandırın. Benim vasiyetimi iyi tutun. Bu hususta asla bir şey demeyin, bunu asla sormayın. Yalnız şunu iyi bilin: ‘Kuran Allah’ın kelimidir’ deyin. Buna bir harf bile ziyade etmeyin. Zannetmem ki, bu meselenin sonu gelsin.’”⁵⁴

Ebû Hanîfe ile öğrencileri arasındaki bu sevgi ve saygı bağına rağmen, insan olmanın tabîi bir sonucu olarak, onlar arasında bazen çeşitli rekabet duygularının yaşandığı da olmuştur. Bu duruma, Ebû Yusuf’un hocasından ayrı ve müstakil bir ders halkası kurma girişimi örnek gösterilebilir. Hatîb el-Bağdâdî’nin naklettiğine göre, bir gün Ebû Yusuf kendisinin müstakil bir ders meclisi kurarak ders verme zamanının geldiği kanaatine kapılmış ve ayrı bir ilim meclisi kurmuştu. Bundan haberdar olan Ebû Hanîfe, yanındakilerden birini Ebû Yusuf’un meclisine göndermiş ve şöyle demiştir: “Yakub’un meclisine git ve ona şu meseleyi sor: Bir adam iki dirhem ücret karşılığı temizlenmek üzere, temizleyiciye bir elbise verse; elbisesini almak için gidip istediği zaman, temizleyici elbiseyi önce inkar etse, aradan birkaç gün geçtikten sonra tekrar isteyince, bu defa da elbiseyi temizlenmiş bir halde verse; temizleme ücretine hak kazanır mı? Eğer, ‘Hakkı vardır’ derse, ‘Olmadı’ de. Şayet, ‘Yoktur’ derse, yine ‘Olmadı’ cevabını ver.” Adam aldığı talimat üzerine, Ebû Yusuf’a gider ve meseleyi sorar. Ebû Yusuf, “Evet ücreti hak etmiştir” der. Adam “Olmadı” deyince, biraz düşünür ve bu defa da “Hayır, yoktur” cevabını verir. Yine, “Olmadı” deyince; Ebû Yusuf bu sorunun nereden geldiğini anlar ve kalkıp Ebû Hanîfe’nin ders meclisine geri döner. Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf’u görünce, “Seni buraya getiren temizleyici meselesi olsa gerektir” der. O da “Evet” cevabını verir. Ebû Hanîfe, “Henüz böyle icare (kira) meselesine cevap veremeyen bir kimse, Allah’ın dininden bahisle, fıkıh ilminden ders vermeye nasıl cesaret edebilir?” der. Bunun üzerine, Ebû Yusuf, “Bu meseleyi bana öğret” der. Ebû Hanîfe, “Meseleyi ayırmak lazım: Eğer temizleyici, elbiseyi inkar ve gasp ettikten sonra temizledi ise, ücret istemeye hakkı yoktur. Çünkü inkâr ile icare akdi batıl olduğundan, kendisi için temizlemiş olur. Ancak, inkârdan önce temizlediğini ispat ederse, ücret istemeye hakkı vardır” der.⁵⁵

Ebû Yusuf’un müstakil bir ders meclisi kurma girişimine benzer bir tecrübeyi, bizzat Ebû Hanîfe’nin kendisi gençlik döneminde yaşamış idi ve bu yüzden, muhtemelen Ebû Yusuf’un bu davranışı sırasında kendi tecrübelerini

54 İbn Abdilber, *age.*, s. 317-318; Temimî, *age.*, I, 153-154.

55 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 351-352.

hatırlamış olmalıdır. Ahmed b. Abdullah el-İclî'nin babasından naklettiğine göre, Ebû Hanîfe bu olayı şöyle anlatır: "Basra'ya geldim ve ben kendimi sorulan her soruya cevap verebilecek bir kimse zannettim. (İnsanlar) bana çeşitli konular hakkında sorular sordular, (ancak) benim onlara verecek cevabım yok idi. Bunun üzerine, (hocam) Hammâd ölünceye kadar ondan ayrılmamaya kendi kendime söz verdim ve onunla on sekiz yıl birlikte oldum."⁵⁶

Ebû Hanîfe, öğrenci ve arkadaşlarına karşı merhamet ve hoşgörü ile davrandığı gibi, kendisini yetiştiren hocalarını da daima hayırla yâd etmiştir. İbrahim b. Semâ', Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini nakletmektedir: "Hocam Hammâd vefat edeliden beri, kıldığım namazların sonunda, ebeveynimle birlikte ona da dua ederim. Ayrıca, bana ilim öğreten ve benim kendilerine ilim öğrettiğim kimselere de dua ederim."⁵⁷ Başka bir rivayette ise, onun şöyle dediği nakledilmiştir: "Hocam Hammâd vefat edeliden beri, kıldığım namazların sonunda, ebeveynimle birlikte ona da dua ederim. Daha hocamın evinden tarafa ayağımı uzatıp yatmadım (Ebû Hanîfe'nin evi ile hocasının evi arasında tam yedi sokak vardı). Ayrıca, bana ilim öğreten bütün hocalarıma da dua ederim."⁵⁸

Ebû Hanîfe'nin hocalarına karşı bu saygılı ve hayırhah tavrından öğrencileri de etkilenmiş ve onlar da kendi hocalarını daima hayırla anmışlardır. Mesela, Ali b. Harmele'nin naklettiğine göre, Ebû Yusuf namazlarının sonunda şöyle derdi: "Allahım! Beni, anamı-babamı ve Ebû Hanîfe'yi mağfiret et."⁵⁹ Yine, Ebû Yusuf şöyle demiştir: "Anne ve babamdan önce Ebû Hanîfe'ye dua ederim. Ben onun şöyle dediğini duydum: 'Ben elbette anne ve babamla birlikte hocam Hammad'a dua ederim.' Çünkü onun ilmi ve ahlâkı güzeldi. Cömertliği ve yardımını meşhur, fikhî ise Allah'ın ona verdiği bir ziynet idi. Yetiştirdiği büyüklere güzel bir halef oldu. Yeryüzünde ona halef olan kimse çıkmadı."⁶⁰ İbrahim b. Müslime et-Tayâlisî, Ebû Yusuf'un şöyle dediğini nakleder: "Anne ve babamdan önce Ebû Hanîfe'ye dua ederim. Ben, Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini duydum: 'Ben, elbette anne ve babamla birlikte hocam Hammad'a dua ederim'. "⁶¹

Tarih ve tabakat kitaplarında nakledilen bu bilgilerden, Ebû Hanîfe'nin günümüz eğitim psikolojisinin tabirleriyle, öğrencilerine karşı "dostça davranan" bir öğretmen ve eğitimci olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü "dostça davranan" öğretmen, "öğrencilerin duygusal, toplumsal ve diğer sorunlarını çözmeden, onların iyi bir öğrenme havasına giremeyeceklerini ve onların desteklenmesi, güdülenmesi gerektiğini bilerek, onlara sürekli yardım içindedir; öğrencilerine

56 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 398.

57 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 334.

58 İbn Hacerî'l-Heysemî, *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam*, s. 148.

59 İbn Abdilber, *el-İntikâ'*, s. 258, 331.

60 İbn Hacerî'l-Heysemî, *age.*, s. 84-85.

61 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIII, 340.

sıcak, kabul edici ve hoş görür bir hava hazırlamakla kendisini görevli görür... Öğrencilerine incelikle davranır ve onlara önem verir; öğrencilerinin yaptıklarını eleştirirken ya da reddederken, onlarda kınanma ve aşağı görülme duygusu yaratmayacak biçimde davranır.”⁶²

V. ÖĞRENCİLERİN BİRBİRİYLE KİŞİSEL İLİŞKİLERİ

1. Ebû Yusuf ile Züfer Arasındaki İlişkiler

Ebû Hanîfe'nin en meşhur öğrencilerinden biri olan Ebû Yusuf Yakup b. İbrahim b. Hubeyb b. Becir (Büceyr) (ö. 182/798), ilim tahsiline İbn Ebî Leylâ'nın⁶³ (ö. 148/765) öğrencisi olarak başlamış ve ondan dokuz yıl eğitim görmüştür. Basit bir sebepten dolayı⁶⁴ İbn Ebî Leylâ ile arası açılan Ebû Yusuf, daha sonra Ebû Hanîfe'nin derslerine başlamış ve hocasının ölümüne kadar, toplam on yedi yıl derslerine devam etmiştir.⁶⁵ Ebû Yusuf, adı geçen iki üstadı hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır: “Dünyada bana, Ebû Hanîfe ve

62 İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi – Modern Eğitimin Psikolojik Temelleri*, Ankara 1988, Gül Yayınevi, s. 196.

63 İbn Ebî Leylâ'nın hayatı ve görüşleri hk.bk. Ebû Yusuf, *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgâni), Kahire 1357; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (nşr. Servet Ukkâse), Kahire 1992, el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, s. 494, 550; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn* (nşr. Mahmud İbrahim Zâyd), Beyrut 1412/1992, Dâru'l-Ma'rife, II, 243-246; İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 285-286; Ebû Zeyd ed-Debûsi, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi* (trc. Ferhat Koca), Ankara 2002 (Ankara Okulu Yayınları), s. 187-192; Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut 1398/1078, Dârü'l-Ma'rife, III, Baskı (ofset), XXX, 128-167; İbn Hallikân, *Ve'feyâtü'l-a'yân*, IV, 179-181; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 310-316; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1245; J. Schacht, “İbn Abî Laylâ”, *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), III, 687-88; Saffet Köse, “İbn Ebû Leylâ”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 436-437.

64 Serahsî, Ebû Yusuf'un İbn Ebî Leylâ ile ilişkisini şöyle anlatır: “Ebû Yusuf başlangıçta İbn Ebî Leylâ'nın derslerine devam ederdi. Ondan dokuz sene ders aldı. Sonra Ebû Hanîfe'nin meclisine katıldı... Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmasının sebebi olarak şu olay anlatılır: Ebû Yusuf, İbn Ebî Leylâ ile beraber bir adamın nikah merasiminde bulundular. Nikah töreni sırasında şeker saçıldığı zaman Ebû Yusuf da onlardan aldı. İbn Ebî Leylâ onun bu hareketini hoş görmedi ve Ebû Yusuf'u azarladı ve 'Bunun helâl olmadığını bilmiyor musun?' diye çıktı. Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe'ye gelerek bu meseleyi sordu. O da, 'Bunda bir beis yoktur' dedi. 'Zira bize kadar gelen haberler şöyledir: Hz. Peygamber ashabıyla Ensardan bir zatın nikâhında bulundu. Nikâhta hurma saçıldı. Hz. Peygamber hem hurma topluyor hem de ashabına, 'Yağma, kapışın!' diyordu. Yine bize ulaşmıştır ki, Hz. Peygamber Veda Haccında 100 deve kurban kestiği zaman, emri ve arzusu üzerine her kurbandan birer parça et alındı ve sonra, 'Parça almak isteyen kesip alsın' buyurdu. Bu tür hediyeler dinen güzel görülmüştür (müstahsen).” Ebû Yusuf bu açıklamaları dinledikten sonra iki üstad arasındaki farkı anlayarak, Ebû Hanîfe'nin meclisine geldi. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XXX, 128-129.

65 Ebû Yusuf'un hayatı hk.bk. İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâ'l-emsâr ve a'lâmu fukahâ'il-aktâr* (nşr. Merzûk Ali İbrahim), el-Mansûre 1411/1991, s. 270; İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 286; Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, s. 90-102; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 242-262; Serahsî, *el-Mebsût*, XXX, 128-129; İbn Hallikân, *Ve'feyâtü'l-a'yân*, VI, 378-390; İbn Abdilber, *el-İntikâ'*, s. 329-331; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 399-401; VIII, 535-539; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Abdülvehhâb Fütayh), Kahire 1413/1992, Dâru'l-Hadis, X, 194-196; Kureşî, *el-Cevâhîru'l-muduyye*, III, 611-613; Kâtib Çelebi, *Keşfüzzunûn*, I, 46, 164; II, 1415, 1581, 1680; Kevserî, *Hüsnü't-tekkâdi fi sîreti'l-İmâm Ebî Yusuf el-Kâdi*, Kahire 1388/1968, Matbaatü'l-Endülüs; a.mlf., *Te'nîbü'l-Hatîb*, Beyrut 1401/1981, Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî, s. 254-263; Bağdâth İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 536; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 186-195; Salim Ögüt, “Ebû Yusuf ve Hanefîliği”, *İslâmî Araştırmalar*, XV/1-2 (Ankara 2002), s. 291-301; a.mlf., “Ebû Yusuf”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 260-265; Kasım Kufralı, “Ebû Yusuf”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, 59-60; J. Schacht, “Abû Yusuf”, *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), I, 164-165.

İbn Ebî Leylâ ile birlikte olduğum meclisten daha sevimli bir meclis yoktur. Ebû Hanîfe'den daha anlayışlı bir fakih ve İbn Ebî Leylâ'dan daha hayırlı kadı görmedim.”⁶⁶ Hocası Ebû Hanîfe'yle beraberlikleri hakkında ise, “Ebû Hanîfe ile on yedi yıl arkadaşlık (sohbet) ettim; hastalık hariç, ne akşamda (iftarda) ne sabahta (kuşlukta) ondan ayrıldım.” demiştir.⁶⁷

Hanefî mezhebinde Ebû Hanîfe'den sonra ikinci imam olarak kabul edilen Ebû Yusuf'un mezhebin kuruluş ve gelişimindeki etkin rolü hakkında, Talha b. Muhammed b. Cafer şunları söylemektedir: “Ebû Yusuf'un adı meşhur, fazileti zahirdir. O, Ebû Hanîfe'nin arkadaşısıdır; asrının en fakih kişisidir; zamanında ona hiç kimse takaddüm edememiştir; ilim ve hikmette, riyaset ve şerefte son (nokta) idi. Ebû Hanîfe'nin mezhebi üzerine fıkıh usulünde kitaplar yazan, çeşitli meseleleri imla eden ve neşreden, Ebû Hanîfe'nin ilmîni çeşitli ülkelere yayan ilk kişi, o idi.”⁶⁸ Ammâr b. Ebî Mâlik ise, Ebû Yusuf hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Ebû Hanîfe'nin ashâbı içerisinde Ebû Yusuf gibisi yoktu. Ebû Yusuf olmasaydı, ne Ebû Hanîfe'nin ne de İbn Ebî Leylâ'nın adı anılırdı. Fakat o, onların görüşlerini yaydı ve etrafa saçtı.”⁶⁹

Ebû Yusuf ile diğer öğrenci arkadaşları tam bir öğrenci psikolojisi içerisinde yaşamış; bazen birbirleriyle yarışmış, bazen de birbirlerini kıskanmışlardır. Bu çerçevede, önce Ebû Yusuf ile ondan daha yaşlı olan Züfer arasındaki kişisel ilişkiler gözden geçirilecektir.

Züfer b. el-Hüzeyl (ö. 158/775), yirmi yılı aşkın bir süre Ebû Hanîfe'ye öğrencilik yapmış ve hocasının ölümünden sonra, onun ilim meclisinin başına geçmiş bir Hanefî fakihidir.⁷⁰ Züfer, başlangıçta ehl-i hadîse mensup idi. Ebû Hanîfe'ye bir konuyu sormaya gelmiş ve bu görüşme sırasında, Ebû Hanîfe'nin verdiği cevapları beğenerek, onun ilim meclisine katılmış ve sonunda Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ve mezhebinin tedvin eden on büyük öğrenciden biri olmuştur.⁷¹ Kadı Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1040) *Te'sisü'n-nazar* adlı eserinde, Züfer ile Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed arasındaki temel hukukî yaklaşım farklılıklarını ve farklılıkların pratik sonuçlarını, “Üç Arkadaşımız ile Züfer Arasındaki İhtilaflar” başlığı altında geniş bir şekilde incelemiştir.⁷²

66 Saymerî, *age.*, s. 93; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 245.

67 Saymerî, *age.*, s. 93.

68 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 245-246; İbn Hallikân, *age.*, VI, 382.

69 Saymerî, *age.*, s. 92; Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 245; İbn Hallikân, *age.*, VI, 382.

70 Züfer b. el-Hüzeyl hk.bk. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 285; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VI, 387-388; İbn Hallikân, *Vefejâtü'l-a'yân*, II, 317-319; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 247; İbn Abdilber, *el-İhtikâ'*, s. 335-336; Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, VIII, 38-41; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, 207-209; Temîmî, *et-Tabakâtü's-senüyye*, III, 254-258; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 205; Muhsin Koçak, “Züfer b. el-Hüzeyl, Hayatı ve Eserleri”, *Ondokuz Mayıs Üniv., İtâhiyat Fakültesi Dergisi*, V (Samsun 1991), s. 121-145; Abdulkadir Şener, “İmam Züfer b. el-Hüzeyl”, *Ankara Üniv. İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi*, II, 91-98.

71 Saymerî, *age.*, s. 107.

72 Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, s. 159-180.

Muhsin Koçak ise, sadece Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût* adlı eserinde, Züfer'in Ebû Hanîfe ve diğer Hanefî imamlarından ayrıldığı 570 adet münferit görüşü bulunduğunu tespit etmiştir.⁷³

Aslında, Ebû Yusuf ile Züfer'in tanışmaları, Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe'nin ders meclisine katılmasından önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. Ebû Yusuf, henüz İbn Ebî Leylâ'nın öğrencisi iken, Züfer ile çeşitli konularda müzakere ve münakaşalar yapardı. İşte bu müzakereler sırasında, Züfer'in sağlam aklı muhakeme ve istidlalleri karşısında, onun hocası Ebû Hanîfe ile kendi hocası İbn Ebî Leylâ arasındaki yaklaşım farklarını anlayan Ebû Yusuf, bizzat Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmaya karar vermişti.⁷⁴

Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe'nin derslerine başladıktan sonra, onun eski öğrencilerini geçerek, hocasının en seçkin öğrencisi olmuştu. Bu sebeple de Ebû Hanîfe, onun hakkında çok olumlu kanaatlere sahip idi. Hatta, Ebû Hanîfe'nin, Ebû Yusuf hakkındaki bu kanaatlerinin diğer öğrencilerini kışkıracak boyutlarda olduğu dahi söylenebilir. Ebû Yusuf ile Züfer arasında geçen şu olay, bizi böyle bir kanaate sevk etmektedir: Ömer b. Hammâd, babasından şöyle nakletmektedir: "Bir gün Ebû Hanîfe'yi gördüm. Sağında Ebû Yusuf, solunda Züfer oturuyor ve bir mesele hakkında tartışıyorlardı. Ebû Yusuf bir söz söylemiyordu ki, Züfer onu çürütmüş olmasın; Züfer bir söz söylemiyordu ki, Ebû Yusuf onu nakz etmiş olmasın! Bu durum öğle vaktine kadar devam etti. Müezzin ezanı okuyunca, Ebû Hanîfe elini kaldırdı ve Züfer'in dizine dokunarak şöyle dedi: 'Ebû Yusuf'un bulunduğu bir yerde riyaset (başkanlık) konusunda istekli olma.' (Daha sonra) Züfer'in aleyhine, Ebû Yusuf'un da lehine hükmetti."⁷⁵ Aynı olayı Muhammed b. Amâre (Ammâre) ise şöyle anlatmaktadır: "Bir gün Ebû Yusuf ile Züfer'in Ebû Hanîfe yanında bir meseleyi güneşin doğuşundan öğle ezanı okununcaya kadar tartıştıklarını gördüm. Onlardan biri lehine, diğeri aleyhine hükmedildiği zaman, biri diğerine, 'Hata ettin; delilin nedir?' diye söylüyordu. Daha sonra da o, cevabını veriyordu. Bu durum, öğle ezanı okunduğu zaman, Züfer aleyhine, Ebû Yusuf lehine hükmedilinceye kadar devam etti. Ve Ebû Yusuf tartışmadan kalktı." Olayı anlatan Muhammed b. Amâre sözlerini şöyle tamamlar: "Ebû Hanîfe, Züfer'in dizine eliyle dokundu ve 'Sakin ha, Ebû Yusuf'un bulunduğu bir yerde riyaset isteme!' dedi."⁷⁶

Ebû Yusuf ile Züfer'in bilimsel seviyeleri hakkında, Ebû Hanîfe'nin bir diğer öğrencisi Hasan b. Ziyâd şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "İlim bakımın-

73 Muhsin Koçak, "Züfer b. el-Hüzeyl, Hayatı ve Eserleri", s. 132.

74 Serahsî, *el-Mebsût*, XXX, 129.

75 Saymerî, *age.*, s. 95; Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 247.

76 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 247.

dan Ebû Yusuf, Züfer'den daha kapasiteli idi."⁷⁷ Yine, Hasan b. Ziyâd'ın bu konuda şöyle dediği rivayet edilmektedir: "İmam Ebû Hanîfe'nin meclisinin önde gelen şahsiyeti Züfer idi ve arkadaşların kalpleri ona daha meyyaldi."⁷⁸ Ebû Nuaym, bu iki arkadaşın hocalarının ilim meclisindeki pozisyonlarıyla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: "(İlim meclisinde) Züfer, Ebû Hanîfe'nin hizasında; Ebû Yusuf ise, onun yanında otururdu."⁷⁹ İki arkadaş hakkında, Müleyh b. Vekî' babasının şöyle dediğini nakletmektedir: "Züfer kuvvetli vera, içtihat, ibadet ve güzel re'y sahibiydi. Kitabı az idi. Duyduğunu ezberlerdi. Ebû Hanîfe öldüğü zaman, insanlar Züfer'e yöneldi. Ebû Yusuf'a sadece az sayıda insanlar gelirdi."⁸⁰ Aynı rivayetin Saymerî tarafından nakledilen versiyonunda ise, "Ebû Yusuf'a sadece iki-üç kişiden ibaret küçük bir grup gelirdi"⁸¹ denmektedir.

Ebû Yusuf ile Züfer arasındaki ilişkilere Dâvûd et-Tâi'nin anlattığı şu olay örnek gösterilebilir: "Züfer (mescitte) bir sütuna dayanarak oturuyordu ve Ebû Yusuf da onun hizasında oturmuştu. Züfer'in başında bere var idi. Fıkıh konusunda tartışmaya başladılar. Münazara sırasında Züfer'in üslubu akıcı; Ebû Yusuf ise tutuk idi. Bir ara Züfer'in Ebû Yusuf'a şöyle dediğini duydum: 'Nereye kaçyorsun? İşte bir sürü açık kapı! Hangisini istersen onu seç'.⁸² Aynı olayı Muhammed b. Semâa ise şöyle anlatmaktadır: "Züfer ve Ebû Yusuf, Kûfe Mescidi'nde oturuyorlardı. Züfer sırtını bir sütuna dayıyordu; o, vakur bir adamdı ve bu durum devam etti. Ebû Yusuf onunla münazara ettiği zaman çok hareket eder, gelir ve onun huzuruna (veya ravî dedi ki, yakınına) otururdu. Bu sebeple Züfer şöyle derdi: "İşte birçok kapı! Kaçmak istersen, dilediğinden kaçabilirsin!"⁸³

2. Ebû Yusuf ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî Arasındaki İlişkiler

Ebû Yusuf'un yakın ilişkide bulunduğu bir diğer arkadaşı ise, Hanefî mezhebinin üçüncü imamı kabul edilen Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'dir (ö. 189/805).

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, hocası Ebû Hanîfe öldüğü zaman henüz 18 yaşında bulunuyordu ve Ebû Hanîfe'nin ölümünden sonra, yaklaşık on yıl Ebû Yusuf'un derslerine devam etti. Bu sebeple o, Ebû Yusuf'un hem öğrencisi hem de arkadaşı sayılır. Ebû Hanîfe'nin fıkıhı ve hatta genel olarak Irak fıkıhı, hayatiyetini Muhammed b. Hasan'ın yazdığı *el-Asl (el-Mebsût)*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebir*, *es-Siyeru's-sağîr*, *es-Siyeru'l-kebir* ve *el-Âsâr...*

77 Kureşî, *age.*, II, 57.

78 Temimî, *age.*, III, 257.

79 Saymerî, *age.*, s. 105.

80 Temimî, *age.*, III, 257.

81 Saymerî, *age.*, s. 106.

82 Kureşî, *age.*, II, 209; Temimî, *age.*, III, 255.

83 Saymerî, *age.*, s. 105.

gibi kitaplara borçludur. Çünkü söz konusu fikhî faaliyetler, bu kitaplar sayesinde gelecek nesillere ulaşmıştır.⁸⁴

Çeşitli tarih ve tabakat kitaplarında, Ebû Yusuf ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî arasındaki kişisel ilişkilerde, özellikle Ebû Hanîfe'nin ölümünden sonraki dönemlerde, bazı sorunlar ve zaafılar ortaya çıktığına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Tahâvî'nin İbn Ebî İmrân kanalıyla İsmail b. Hammâd'dan rivayet ettiği şu olay, adı geçen iki arkadaşın dersler sırasında birbirlerine karşı tavırları hakkında bir fikir vermektedir: "Muhammed b. el-Hasan hadis meclislerine erken giderdi ve biz de Ebû Yusuf(un dersine) erkenden girdik. Muhammed, bazı meseleler işlendikten ve biz konuştuktan (hadis rivayet ettikten) sonra derse gelirdi. Ebû Yusuf geçen konuları Muhammed'e tekrar ederdi. Bir gün Muhammed, biz konuşurken (hadis rivayet ederken) geldi. Ebû Yusuf O'na geçen konulardan bir mesele sordu. Muhammed o konuda önceden anlatılanların aksine bir şekilde cevap verdi. Ebû Yusuf, "Bu (doğru) cevap değil" dedi. İki imam bu mesele hakkında ihtilafa düştüler. Muhammed (Ebû Yusuf'un söylediği görüş hakkında), "Bu, (Ebû Hanîfe'nin) sözü değildir" dedi. Tartışma (ders) kitabı getirilinceye kadar devam etti. (Kitaba) baktılar ki, (doğru) cevap Muhammed b. el-Hasan'ın dediği gibi. Bunun üzerine Ebû Yusuf, "İşte hıfz dediğin böyle olur!" dedi.⁸⁵

Tarih ve tabakat kitaplarında verilen bilgilerden, Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki ilişkilerin bozulmasında iki iddianın öne çıktığı anlaşılmaktadır: Bunlardan birincisi, Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin görüşlerini naklederken doğrudan doğruya Ebû Yusuf'tan rivayet edip etmemesi; ikincisi ise, Ebû Yusuf'un Muhammed'in kadı olarak tayin edilmesi ve böylece onun merkezden uzaklaştırılması hususundaki gayretleri.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Hanefî doktrinine dair yazdığı eserlerde genel olarak Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un görüşlerini nakletmiştir. Ancak o, bu görüşleri rivayet ederken, bazı eserlerinde ilk ravi olarak Ebû Yusuf'un adını açıkça belirttiği halde, bazı eserlerinde Ebû Yusuf'un adını zikretmemiştir. Bu durum hem Ebû Yusuf'un hem de diğer çağdaş ilim adamlarının dikkatini çekmiş ve çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Yahya b. Maîn (ö. 233/848) bu konuda şunları anlatmaktadır: "Ona (Muhammed b. el-Hasan), 'Bu kitapları Ebû Yusuf'tan mı dinledin?' diye soruldu. O şöyle cevap verdi: 'Hayır valla-

84 Muhammed b. el-Hasan'ın hayatı ve eserleri hk.bk. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 287-288; İbn Halikân, *Veşeyâtü'l-a'yân*, IV, 184-185; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 172-182; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 337-338; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, III, 122-126; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 107; Kevserî, *Bülûgu'l-emânî fi sîreti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî* (nşr. Râtib Hâkimî), Humus 1388/1969, Matbaatü'l-Endelûs; a.mlf., *Te'nibü'l-Hatib*, s. 263-272; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 195-204; Muhammed ed-Desûkî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Katar 1407/1978, Dârü's-Sekâfe; W. Heffening, "Şeybânî", *İA*, İstanbul 1979, Millî Eğitim Basımevi, XI, 450.

85 Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 44.

hi! Bunları ondan dinlemedim. Ancak, ben bu konuyu en iyi bilen bir insanım. Ebû Yusuf'tan sadece *el-Câmiu's-sağîr*'i dinledim.” demiştir.⁸⁶ Nitekim Muhammed, *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserinde, bütün meseleleri, “Muhammed - Yakub (Ebû Yusuf) - Ebû Hanîfe” rivayet zinciriyle nakletmiştir.⁸⁷ *Kitâbü'l-Asl* adlı eserinde, farklı düşündükleri konular hakkında Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve kendisinin ismini açık bir şekilde zikretmiş⁸⁸, *Kitâbü'l-Âsâr*'ında ise, Ebû Yusuf'un adına yer vermeyerek doğrudan, “Muhammed b. el-Hasan dedi: Ebû Hanîfe, Hammâd - İbrahim (en-Nehâî) yoluyla bize haber verdi ki...” diyerek nakillerde bulunmuştur.⁸⁹ Muhammed'in çeşitli rivayetlerinde kendisinin adını zikretmemesine Ebû Yusuf sert tepki göstermiş ve Bişr b. el-Velid'in naklettiğine göre bu konuda o, “Şu yalancıya -yani Muhammed b. el-Hasan'a- benden rivayet ettiği şeyleri benden duyup duymadığını sorun.” demiştir.⁹⁰

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hanefî mezhebi tarihindeki en meşhur şârihlerinden Şemsü'l-eimme es-Serahsî, onun *es-Siyer'ul-kebir* adlı eserine yazdığı şerhin önsözünün geniş bir kısmını, Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki gerginlik ve soğukluğun sebeplerini anlatmaya ayırmış ve burada şöyle demiştir: “*es-Siyer'ul-kebir* Muhammed'in fıkıh alanında yazdığı son eserdir... Bu kitapta Muhammed, Ebû Yusuf'un ismini hiç zikretmemiştir. Çünkü o, bu eseri ikisi arasında nefret yerleştikten sonra yazmıştır. Şayet Muhammed, (bu kitapta) Ebû Yusuf'tan bir hadis rivayet etme ihtiyacını duyarsa, 'Güvenilir kişi (siga) bana haber verdi' demiştir ki, o, bu lafızla Ebû Yusuf'u kast etmiştir.”⁹¹

Muhammed'in bazı eserlerinde Ebû Yusuf'un adını zikretmemesiyle başlayan iki arkadaş arasındaki soğukluğun, hırs, haset ve dedikodu gibi bazı ahlakî zaafıların da etkisiyle giderek arttığı gözlenmektedir. Bu konuda el-Muallâ (b. Mansûr) şunları anlatmaktadır: “Ebû Yusuf'un meclisinde Muhammed'in adı geçti. Ebû Yusuf onu methetti. Bunun üzerine Ebû Yusuf'a şöyle dedim: 'Bir aleyhine konuşuyorsun, bir övüyorsun?' Ebû Yusuf şöyle cevap verdi: 'Adam mahsûddur (haset edilmeye layıktır)'. ”⁹² Bu rivayetten, iki arkadaşın haset edenin (hâsîd) Ebû Yusuf, haset edilenin (mahsûd) ise Muhammed olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed'e haset edilmesinin sebebi, onun ders hal-kasına gelen öğrencilerin sayısının fazla olması ve eserleriyle de ilim dünya-

86 Hatib el-Bağdâdî, *age.*, II, 180; ayrıca bk. Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 45.

87 Örnek olarak bk. Muhammed b el-Hasan, *el-Câmiu's-sağîr*, Beyrut 1406/1986, Âlemü'l-Kütüb, s. 71.

88 Muhammed b el-Hasan, *Kitâbü'l-Asl (el-Mebsûl)* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1410/1990, Âlemü'l-Kütüb, I, 27.

89 Muhammed b. el-Hasan, *Kitâbü'l-Âsâr* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1413/1993, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I, 1.

90 Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 180.

91 Serahsî, *Şerhu Kitâbi's-Siyer'i'l-kebir* (nşr. Salâhuddin el-Müneccid), Kahire ts., Matbaa adı yok, I, 1.

92 Serahsî, *Şerhu Kitâbi's-Siyer'i'l-kebir*, I, 1.

sında saygın bir mevki elde etmiş olmasıdır. Bu konuda Serahsî'nin naklettiği şu olay bize daha ayrıntılı bilgiler vermektedir: “Ebû Yusuf ilk kadılık görevine tayin edildiği zaman her gün halifenin meclisine giderdi. Bu sırada yolda, bir takım öğrencileri görür ve onlara ‘Nereye gidiyorsunuz?’ diye sorar. Onlar, ‘Muhammed’in meclisine’ diye cevap verirler. Bunun üzerine Ebû Yusuf, ‘Ben ilim için gidip gelmeye Muhammed’den daha layık değil miyim? Allah’a yemin olsun ki, Bağdat’ın hacamatçılarını ve manavlarını (bakkal) fakih yetiştireceğim!’ der ve bunun için ders meclisi kurar. Muhammed ise, dersine sürekli devam eden bir kimse idi. Ebû Yusuf, hayatının sonuna doğru, fıkıhçıların sabahın erken vaktinde Muhammed’e gittiklerini gördü. Onlara ‘Nereye?’ diye sordu. Onlar, ‘Muhammed’in meclisine’ dediler. Bunun üzerine Ebû Yusuf, ‘Gidiniz! Gerçekten genç haset edilmiştir (mahsûd)’ dedi.”⁹³ İki arkadaş arasındaki haset ve hırs hakkında şu olay da bir fikir verecektir: Bir gün Ebû Yusuf derste öğrencilerine ince bazı meseleleri imla ettirirken, “Bu meseleyi ayrıntısıyla izah etmek Muhammed b. el-Hasan’a zor gelir” demiştir. Bu haber Muhammed’e ulaştığı zaman, söz konusu meselenin ve hatta ondan daha zor meselelerin ayrıntılı hükümlerini vermenin kendisine zor gelmeyeceğini göstermek için *ez-Ziyâdât* adlı eserini yazmıştır.⁹⁴

Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki ilişkilerin gerilmesinde, onların arasını bozmaya çalışan üçüncü kişilerin de önemli rolleri olduğu söylenebilir. Bu kişilerden biri, Ebû Yusuf’un önde gelen öğrencilerinden Bişr b. el-Velîd el-Kindî’dir (ö. 238/853).⁹⁵ Bişr, Muhammed’e karşı tecavüzkâr ve ondan nakledilen sözleri çarpıtıp tahrif eden bir kimse idi. Çağdaşı olan Hasan b. Mâlik (İbn Ebî Mâlik), onu Muhammed b. el-Hasan’a düşmanlık yapmaktan vazgeçirmeye çalışır ve “Muhakkak ki, Muhammed şu kitapları yazdı. Sen de tek bir mesele yaz!”⁹⁶ diyerek, onun herhangi bir fikhî meseleyi çözme gücünün bulunmadığını vurgulardı. Aynı şekilde, Muhammed’e giderek, kitaplarındaki Ebû Yusuf’a nispet edilen görüşleri bizzat ondan duyup duymadığını soran kişilerin bu davranışlarını, sadece ilmi bir gerçeğe ulaşmak amacıyla değil, aynı zamanda iki arkadaş arasındaki ihtilafları körüklemek maksadıyla yapılmış bir hareket şeklinde değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Aksi halde, söz konusu kişilerin, iki arkadaş arasında söz getirip götürme yerine, susmaları daha yararlı olurdu.⁹⁷

Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki ilişkilerin bozulmasının sebebi olarak kaynaklarda zikredilen ikinci olay ise, Ebû Yusuf’un Muhammed’i kadı

93 Serahsî, *age.*, I, 1-2.

94 Kevserî, *Büluğul-emânî*, s. 81.

95 Bişr b. el-Velîd el-Kindî’nin hayatı hk.bk. Kureşî, *el-Cevâhîru’l-mudîyye*, I, 452-454; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 94-95; Cengiz Kallek, “Kindî, Bişr b. Velîd”, *DİA*, XXVI, 39-40.

96 Kureşî, *age.*, I, 166; Leknevî, *age.*, s. 95.

97 Muhammed ed-Desûkî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, s. 103.

tain ettirerek, onu merkezden uzaklaştırma girişimlerinde bulunduğu iddiasıdır.

Serahsî, Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki nefretin asıl sebebi hakkında şöyle bir olay anlatmaktadır: “(Bir gün) halifenin meclisinde Muhammed’in adı geçti. Bunun üzerine halife onu övgüyle andı. Ebû Yusuf halifenin Muhammed’e yakın olmasından koktu ve Muhammed’le baş başa bulunduğu bir sırada, ona, ‘Mısır’ın kadılığını arzu eder misin?’ dedi. Muhammed, ‘Bu konudaki amacın nedir?’ diye sordu. Ebû Yusuf, ‘İlmimiz (mezhebimiz) Irak’ta yayıldı. Ben Mısır’da da yayılmasını arzu ederim’ dedi. Muhammed, ‘Düşünüyüm’ dedi ve bu konuyu arkadaşlarıyla istişare etti. Arkadaşları, ‘Onun amacı, senin kadılık yapman değildir. Ancak o, seni halifenin kapısından uzaklaştırmak istiyor’ dediler. Daha sonra halife, Ebû Yusuf’tan, Muhammed’i de meclisine getirmesini istedi. Bunun üzerine, Ebû Yusuf halifeye, ‘Onun, Emîr’ül-mümininin meclisine katılmasını engelleyen bir hastalığı var’ dedi. Halife, ‘Ne hastalığı?’ diye sordu. Ebû Yusuf, ‘Meclisin oturumu süresince küçük abdestini tutamaz’ diye cevap verdi. Bunun üzerine halife, ‘Rahatsız olunca, meclisten kalkmasına izin veririz’ dedi. Daha sonra Ebû Yusuf, Muhammed’le bir araya geldi ve ona ‘Emîr’ül-müminin seni davet ediyor. O, çabuk sıkılan (melûl) bir adamdır. Onun yanında fazla oturma. Sana işaret ettiğim zaman kalk’ dedi. Sonra da onu halifenin huzuruna götürdü. Halife onunla tanışmaktan memnun kaldı. Çünkü onun hem yüzü hem de sözü güzel idi. Konuşması güzel bulunurdu. Halife ona yöneldi ve onunla konuşmaya başladı. Bu konuşmanın ortasında Ebû Yusuf, Muhammed’e kalkması için işaret etti. Muhammed de konuşmayı kesti ve dışarı çıktı. Bunun üzerine Halife, ‘Keşke onun şu hastalığı olmasaydı, meclisimizde kendisinden yararlanırdık’ dedi. Daha sonra, Muhammed’e, ‘Niçin halifenin huzurundan çıktın?’ diye sorulunca, o, ‘O vakitte emîr’ül-mümininin huzurundan kalkmam gerekmediğini biliyordum. Ancak, Yakub (Ebû Yusuf) benim hocamdı. Ona muhalefet etmeyi çirkin buldum’ dedi. Daha sonra Muhammed, Ebû Yusuf’un yaptıklarına vâkıf oldu ve ‘Ya Rabbi! Bana nispet ettiği hastalığı, onun bu dünyadan gidişinin sebebi kıl’ diye dua etti. Bu konuda onun duasının gerçek olduğu söylenir.”⁹⁸ Muhammed b. Semâa’nın anlattığına göre ise, Halife Rakka kadılığına kimin getirilebileceği hususunda Ebû Yusuf’la istişare etmiş, o da bu göreve Muhammed’i tavsiye etmiş ve bunun için Muhammed Küfe’den Bağdat’a gelmiş; daha sonra bu olay Ebû Yusuf’la Muhammed’in arasının bozulmasına sebep olmuştur.⁹⁹

Ebû Yusuf ile Muhammed arasında yaşanan soğukluğun uzun asırlar sonra bile hâlâ çeşitli insanların ilgisini çektiği söylenebilir. Mesela, Osmanlılar

98 Serahsî, *Şerhu Kitâbi’s-Siyeri’l-kebir*, I, 2-3.

99 Zehebi, *Menâkıbu’l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 55-56.

döneminde “Kör Müftü” lakabıyla anılan Üskübî Muhammed b. Abdullah’ın (ö. 1030/1620) *Fetâvâ-yı Üskübî* adlı fetva mecmuasında şöyle bir fetva bulunmaktadır: “Mesele: İmam Muhammed ile Ebû Yusuf Hazretleri beyninde adâvet-i dünyeviyye olup, hatta Ebû Yusuf Hazretleri vefat itdikde, İmam Muhammed Hazretleri cenazesine hazır olmadı, dedikleri vâkı midir yoksa iftira mıdır? Vâkı ise, sebebi nedir? El-Cevâb: Vakidir, lâkin bu makûle mühimmât-ı dîniyyeden değildir. Tafsiline vukuf murad idenin İmam Muhammed’in *Siyer-i kebîr*i şerhi(ni) bulub, evvelinde mufassal ve meşrûh-i mastûrdur.”¹⁰⁰ Bu cevaptan sonra, fetvaya gerekçe olarak, bizim yukarıda verdiğimiz Serahsî’nin *Serhu Kitâbi’s-Siyer-i’l-kebûr*’indeki bilgiler nakledilmiştir.

Son dönem Hanefî âlimlerinden Muhammed Zâhid el-Kevserî, Zehebî’nin *Menâkıbu’l-İmâm Ebî Hanîfe* adlı eserinin neşri sırasında düştüğü bir dipnota, Serahsî’nin ayrıntılı bir şekilde anlattığı yukarıdaki olayı, Serahsî’nin henüz küçük yaşlarda iken, geceleri evlerde okunan hikaye kitaplarından duyduğunu ve böylece aklına takılı kaldığını, daha sonra da onu öğrencilerine imla ettirdiğini ileri sürmüştür.¹⁰¹ Ayrıca Kevserî, Serahsî’nin anlattığı bu olayı çeşitli açılardan tenkit ederek, Muhammed b. el-Hasan’ın kadılık görevi için Bağdat’a gelmediğini, başkentte cemaatinin çok olması sebebiyle onun kiskanılmasının ise mümkün olmayacağını; ayrıca bir hocanın, öğrencisinin başarısını kiskanmayacağını, hatta onunla iftihar edeceğini; halifelerin yazlık başkent olan Rakka’da kadılık yapmanın, merkezden uzaklaştırma değil, aksine halifelere (merkeze) büyük bir yakınlık anlamına geleceğini savunmuştur.¹⁰² Zâhid el-Kevserî, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî’nin hayatını anlattığı *Bülûgu’l-emânî* adlı eserinde ise, Muhammed’in Rakka kadılığı konusunda Serahsî’nin anlattıklarını, “Bazı habercilerin hikâye ettikleri bir hurafe” olarak nitelemiş ve Serahsî gibi şeref ve fazilet sahibi bir kimsenin böyle bir uydurmayı öğrencilerine yazdırmasının doğru olmadığını belirterek, bu tür bir bilginin Serahsî’den önceki dönemde hasımların kitaplarında bulunmuş olsa idi, onların bunları yayma konusunda daha hızlı davranacaklarını ve bu durumdan sevinç duyacaklarını söylemiştir.¹⁰³ Söz konusu hikâyenin her yönden yalan olduğunu iddia eden Zâhid el-Kevserî, Ebû Yusuf’un geniş ilmi, sağlam dini hayatı ve pek çok öğrenci ve esere sahip olması sebebiyle, kendi öğrencisinin cemaatinin çokluğu dolayısıyla haset değil, bilakis iftihar edeceğini; ayrıca Halife Harun er-Reşid’in sarayında pek çok tabip bulunduğu halde, Ebû Yusuf’un kendisini doktor yerine koyarak halifenin ve Muhammed’in hastalığı konusunda görüş belirtmesinin ahmaklık olacağını ileri sürmüştür.¹⁰⁴ Kal-

100 Üskübî Muhammed b. Abdullah, *Fetâvâ-yı Üskübî*, Çorum İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 14554, vr. 279ab.

101 Zehebî, *age.*, s. 56, dipnot. 1.

102 Zehebî, *age.*, s. 56, dipnot. 1.

103 Kevserî, *Bülûgu’l-emânî*, s. 47–48.

104 Kevserî, *age.*, s. 48.

dı ki, halife, Muhammed'i Mısır değil, Rakka kadılığı için davet etmiştir ve Rakka o dönemde Abbâsî halifelerinin yazlık başkentidir. Dolayısıyla, Rakka şehrine kadı tayin edilmek, bir kişiyi halifeden uzaklaştırmayıp, bilakis ona daha fazla yaklaştırır. Bu yüzden, halifenin yazlık başkentine kimi kadı tayin edeceği konusunda Ebû Yusuf'la bir görüşme yaptığı doğru varsayılrsa bile, Rakka'ya Muhammed kadı tayin edildiği için, böyle bir görüşmede Ebû Yusuf'un Muhammed'in lehine olacak bir biçimde tezkiyede bulunduğu, onu halifeden uzaklaştırmaya çalışmadığı ve onun halife yanındaki değerinden korkmadığı ortaya çıkar. Hatta Ebû Yusuf'un kendisinden sonra, Hanefî mezhebinin en önemli bilgini ve temsilcisi olan Muhammed'i başkadılık (kâdilkudâtlık) makamına hazırlamak amacıyla, onun Rakka'ya kadı tayin edilmesini sağladığı dahi söylenebilir.¹⁰⁵

Zâhid el-Kevserî, Serahsî'nin yukarıdaki hikâyeyi anlatmasına mazeret olarak ise, onun kitaplardan uzak bir şekilde hapiste yatmasını ve eserlerini hâfızasından imla ettirmesini gösterir.¹⁰⁶ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî hakkında hususi bir çalışma yapan Muhammed ed-Desûkî de Ebû Yusuf ile Muhammed'in Halife Hârûn er-Reşîd'i kadılık konusunda ziyaretleriyle ilgili olarak anlatılan olayların, -isterse Serahsî'nin *Şerhu's-Siyer'l-Kebîr*'inin mukaddimesinde geçsin- doğru olmayıp iftira olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷ Ne var ki, Hanefî mezhebinin en güvenilir usul ve fûru yazarlarından biri olan Serahsî, İmam Muhammed'in kitapları üzerine yazdığı çeşitli şerhlerini (örneğin *Şerhu Kitâbi's-Siyer'l-kebir* ve otuz ciltlik *el-Mebsût* adlı eserini) tamamladıktan sonra kaleme aldığı *el-Usûl*¹⁰⁸ adlı kitabında, *Ebû Yusuf ile Muhammed arasında cereyan eden konuşmalara (yaşanan gerginliğe) tekrar atıfta bulunmuştur.*¹⁰⁹ *Bu durum, Serahsî'nin adı geçen imamlar arasında yaşanan soğuklukla ilgili rivayetlere hâlâ itibar ettiğini göstermektedir.*

Öte yandan, Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki mesafenin gittikçe açılmasında, adı geçen iki fakihin usul¹¹⁰ ve hukuk alanındaki farklı tercih ve yönelişlerinin de önemli katkıları olduğu söylenebilir. Bu tercihler sırasında onlar bazen ittifak, bazen ihtilaf etmiş, bazen de mezhebin kurucu imamı Ebû Hanîfe'yle ortak bir blok oluşturmuşlardır.¹¹¹ Kadı Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1040)

105 Kevserî, *age.*, s. 48; Muhammed ed-Desûkî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, s. 106.

106 Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 49.

107 Muhammed ed-Desûkî, *age.*, s. 104-105.

108 Serahsî, fıkıh usulüne dair *el-Usûl* adlı eserini İmam Muhammed'in kitaplarını şerh ettikten sonra yazdığını açıkça belirtmektedir. Bk. Serahsî, *Usûl*, I, 10.

109 Serahsî, *Usûl*, II, 3-4.

110 Ebû Yusuf ile Muhammed b. el-Hasan arasındaki usule ait bazı farklılıklar ve bu farklılıkların pratik sonuçları hk.bk. Serahsî, *Usûl*, I, 29, 50, 51, 52, 98, 167, 203, 249, 319, 377; II, 24, 38, 44, 293, 298, 311, 337.

111 Hanefî mezhebinde Ebû Hanife ile imameyn arasındaki görüş farklılıkları hk.bk. Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanife ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları", *EKEV Akademi Dergisi*, VIII/18 (Erzurum 2004), s. 143-160.

Te'sisü'n-nazar'ında Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki ihtilaflara örnek olarak verilen temel hukukî farklılıklardan bazıları şunlardır:

Ebû Yusuf'a göre genel prensip, bir şeyin, kendi başına hükmü olsa bile, başkasına tâbi olması caiz olur. Muhammed'e göre ise, kendine mahsus hükmü bulunan bir şey, başkasına tâbi olmaz. Bu genel prensibe göre, mesela, bir adam Beytullah'a gitmeye nezretse, sonra da aynı yıl içerisinde farz olan haccını yapsa; Ebû Yusuf'a göre, nezriyle vacip hâle gelen haccı sakıt olur. Muhammed'e göre ise, nezredilen haccı uhdesinden düşmez. Çünkü kulun vacip hale getirmesi (nezir), bizzat kendi kendisiyle kaimdir ve başkasına tâbi olmaz.¹¹²

İmam Muhammed'e göre genel prensip, bir şeyin sonraki hâline (bekasına), başlangıçtaki hükmünün verilmesinin caiz olduğudur. Ebû Yusuf'a göre ise, ona her yerde başlangıçtaki hükmü verilmez. Bu genel prensibe göre, mesela, bir adam, ihramdan önce koku sürünse ve bu koku ihramdan sonra da devam etse; Muhammed'e göre, böyle bir davranış mekruh olur ve o, devam eden bu kokuyu, ihramın başlangıcında sürülmüş gibi kabul eder. Ebû Yusuf'a göre ise, mekruh olmaz.¹¹³

Ebû Yusuf'a göre, bir hakkın Allah için başka bir şeye adanması, sahibinin onun üzerindeki mülkiyet hakkını ortadan kaldırır. Muhammed'e göre ise, malikin mülkiyetini ortadan kaldırmaz. Bu genel prensibe göre, mesela, bir adam, bir kimseye bir koyun hibe etse, lehine hibe yapılan kimse de o koyunu kurban etse; hibe eden adamın koyuna rücû hakkı yoktur. Muhammed'e göre ise, hibe eden kişi, koyuna rücû edebilir (hibesinden vazgeçebilir). Yine, bir mescit harap olsa ve içerisinde namaz kılacak kimse bulunmasa; Ebû Yusuf'a göre, adı geçen mescit (arsasını veya binasını bağışlayan kimseye) miras olarak geri dönmez. Muhammed'e göre ise, miras olarak döner.¹¹⁴ Özellikle son örnekle ilgili olarak, iki arkadaştan rivayet edilen şu sözler, hukukî görüş farklılıklarının kişisel ilişkileri nasıl etkilediğini göstermesi bakımından önemli bir delildir: Bir gün Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî bir mezbelelikten geçerken, "Bu, Ebû Yusuf'un mescididir" demiş ve vakıflar konusunda vakfın ilk malikinin mülkiyetine dönmesi görüşü kabul edilmediği takdirde, aradan belli bir süre geçtikten sonra, onun harabe haline gelip mezbeleliğe dönüşeceğine işaret etmiştir. Bir ara bir ahıra uğrayan Ebû Yusuf ise, "Bu, Muhammed'in mescididir" demiş ve vakfedilen bir mescidin, vakfedenin mülkiyetine dönmesine cevaz verilmesi halinde, malikin onda dilediği şekilde tasarrufta bulunabileceğini ve bu çerçevede isterse, önceden mescit olan bir yeri daha sonra

112 Ebû Zeyd ed-Debûsi, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, s. 145-146.

113 Ebû Zeyd ed-Debûsi, *age.*, s. 155.

114 Ebû Zeyd ed-Debûsi, *age.*, s. 157-158.

ahıra dönüştürebileceğini ifade etmiştir.¹¹⁵ Serahsî bu konuyla ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: Ebû Yusuf'a göre, bir şey sahibinin mülkiyetinden tam olarak çıktığı (son bulduğu) ve onun mülkiyeti sırf Allah haklarından olan bir yöne sarf edildiği zaman, artık o hiçbir şekilde ilk sahibinin mülküne geri dönmez. Ebû Yusuf bu konuda, Cahiliye dönemindeki Kâbe'nin durumunu delil getirerek, o dönemde Kâbe'nin etrafının putlarla dolu olduğunu, ancak bu putlar sebebiyle, Kâbe'nin sırf Allah için itaat ve ibadet edilen bir yer olmaktan çıkmadığını, diğer mescitlerin de hükmünün böyle olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁶ Aynı şekilde, Ebû Yusuf bir yerin mescit olabilmesi için orada, başlangıçta namaz kılınmış olmasını şart koşmadığı gibi, sonuçta da böyle bir şeyi şart koşmamıştır. Bu sebeple de ona göre, insanlar bir mescitte namaz kılmayı terk etmiş olsalar bile, bu durum orasını mescit olmaktan çıkarmaz. Muhammed ise, bir yerin mescit olabilmesi için başlangıçta orada cemaatle namaz kılınmasını şart koştugu gibi, sonuçta da bu şartı aramış ve insanlar orada cemaatle namaz kılmayı terk ettikleri zaman, orasının mescit olmaktan çıkacağını söylemiştir.¹¹⁷

Hukuk sahasındaki farklı tercihlerin şahsî ilişkilere etkisini göstermesi bakımından şu örnekler de dikkat çekicidir: Bir gün derste Ebû Yusuf öğrencilerine, "Bir arazi bütün hakları ve müstemilâtı (merâfik) satın alındığı zaman, o arazi üzerindeki meyveler, akit sırasında açıkça belirtmeye gerek kalmaksızın, akde dâhil olur." şeklinde bir mesele imla ettiriyordu: Bu sırada Muhammed de derste bulunuyordu ve alçak bir sesle, "İş (mesele) söylediği gibi değildir." dedi. Bunun üzerine derste bulunanlardan birisi Ebû Yusuf'a, "Bu konuda sana muhalefet eden var" diye seslendi. Ebû Yusuf, "Kim o?" diye sordu. O kişi de "Muhammed b. el-Hasan" cevabını verdi. Bunun üzerine Ebû Yusuf, "İlimden vazgeçen bir adamın görüşünü ne yapalım?!" dedi. Bu söz üzerine, Muhammed sustu ve saygı gereği ona cevap vermedi.¹¹⁸ Serahsî, Ebû Yusuf'un "İlimden vazgeçen" ifadesini, "İhtilafı bize bırakan" şeklinde yorumlamıştır.¹¹⁹ Aslında iki arkadaş arasındaki bu kişisel atışmanın temelinde şu hukukî görüş farklılığı yatmaktadır: Ebû Yusuf'a göre, bir arazi bütün hakları ve müstemilâtıyla satıldığı zaman, satış akdi sırasında açıkça belirtilsin veya belirtilmesin, o arazi üzerindeki ağaçların meyveleri de akde dâhil olur. Ebû Hanife ve Muhammed'e göre ise, meyvenin akde dâhil olabilmesi için akit sırasında bizzat belirtilmesi gerekir, aksi halde meyve malın ilk sahibine ait olur.¹²⁰ İki arkadaş arasındaki bir başka farklı tercihe de şu örnek verilebilir: Ebû Yusuf, müezzinin sabah namazında özel olarak yöneticilerin (umerâ) kapısına gide-

115 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 43.

116 Serahsî, *age.*, XII, 42-43.

117 Serahsî, *age.*, XII, 43.

118 Serahsî, *age.*, XXX, 131.

119 Serahsî, *age.*, XXX, 131.

120 Serahsî, *age.*, XXX, 131.

rek onları namaza çağırmasında (tesvîb) herhangi bir sakınca görmemiştir. Çünkü ona göre, yöneticiler Müslümanların işleriyle çok fazla meşgul ve cemaatle namaz kılmaya da isteklidirler. Bu özel davetler yoluyla, onlara cemaatle namaz vakti hatırlatılmış olur. Muhammed ise, namazda böylesi hususi bir daveti mekruh görmüş ve Ebû Yusuf'un bu içtihadını beğenmediğini ifade etmek için, "Ahh Ebû Yusuf! (keşke böyle demeseydi!)" demiştir.¹²¹ Adı geçen iki arkadaşı tesvîb konusunda böyle farklı tercihlere yönlendiren şey, muhtemelen onların farklı tecrübeleri ve hatta farklı kişilik yapıları olmalıdır. Çünkü Ebû Yusuf idareci ve yöneticilerle daha yakın ilişkilere sahip ve bu sebeple de onların şart, imkân ve ihtiyaçlarını daha iyi bilen bir kimse; Muhammed ise, daha çok eğitim ve öğretim faaliyetleriyle meşgul ve hayatı boyunca idareci ve yöneticilerle mesafeli bir ilişki içerisinde bulunmuş olan bir kişidir.

Ebû Yusuf ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî arasındaki kişisel ilişkiler hakkında sonuç olarak şunlar söylenebilir: Adı geçen iki arkadaş arasında yaşandığı nakledilen yukarıdaki olayların tümünü reddederek, onlar arasında herhangi bir problemin bulunmadığını ve bütün bunların bazı tarih ve tabakat yazarlarının iftira ve uydurmaları olduğunu söylemek, isabetli bir yaklaşım olarak gözükmemektedir. Nitekim, adı geçen iki arkadaş arasında geçtiği belirtilen olumsuz olaylara dair rivayetlerin pek çoğunu reddeden Muhammed Zâhid el-Kevserî dahi, Muhammed b. el-Hasan'ın hayatını incelediği *Bülûğu'l-emânî* adlı eserinde, "Muhammed b. el-Hasan'ın Ebû Yusuf'tan fıkıh ve hadis alması ve daha sonra aralarında meydana gelen ayrılık (cefâ)" adıyla bir başlık açmıştır.¹²² Bize göre, adı geçen iki arkadaş arasında yaşanan ihtilafların en önemli sebebi, Muhammed ed-Desûkî'nin de isabetle belirttiği gibi, onların farklı hukukî tercih ve yaklaşımlara sahip olmalarıdır. Böyle bir farklılık ise, insanlar arasındaki sevgi ve muhabbet bağı ortadan kaldırmaz. Ancak, çeşitli konjonktürel şartların, iki arkadaş arasındaki bu ihtilafları bilimsel boyutlar dışına çıkararak, kişisel bir niteliğe dönüştürmüş olması da mümkündür. Böylece onlar, bazı görüş ve düşüncelerini arz ve izah ederken, bir takım beşerî zaafılara düşmüş olabilirler. Bazı insanlar da bu zaafı istismar ederek, söz konusu görüş ve düşüncelerden hareketle, onlar hakkında yeni bir takım hikâyeler üretebilirler. Ne var ki, bütün bu hikâyeler, adı geçen iki arkadaşın ilişkilerindeki şu gerçeği ortadan kaldıramaz: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, arkadaşı ve hocası olan Ebû Yusuf'a karşı hayatı boyunca daima saygılı ve medyûn-ı şükran bir biçimde davranmış, onun kendisine olan üstünlüğünü inkar etmemiştir. Çünkü Muhammed, kendisine iyilikte bulunan kimseye kötülük yapacak karakterde bir kişi değildir. Ebû Yusuf ise, yüksek bir bilgin,

121 Muhammed ed-Desûkî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, s. 301; ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, I, 131.

122 Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 44.

müçtehit bir fakih ve hafız bir hadisçidir. Arkadaşı ve öğrencisi olan Muhammed ile ilişkisi nasıl olursa olsun, o, yukarıda kendisine nispet edilen çirkin hileleri yapacak bir kimse değildir.¹²³ Kaldı ki, adı geçen iki arkadaş arasında yaşanan olaylar, onların bilimsel ve idarî pozisyonları dikkate alındığı zaman tabii olarak da görülebilir. Zira hemen hemen her zaman ve her coğrafyada, aynı dönemlerde yaşayan arkadaşlar arasında bu tür rekabetler ve hatta hırs ve hasetler sıkça görülür. Burada uygun olmayan şey, muhtemelen mezhep içi veya mezhepler arası çeşitli rekabet ve taassuplar sebebiyle, adı geçen iki arkadaş arasında yaşanan bazı olayların abartılarak nakledilmiş olmasıdır.

3. Ebû Yusuf ile Hasan b. Ziyad Arasındaki İlişkiler

Ebû Hanîfe'nin son dönemlerinde öğrencisi olan ve onun ölümünden sonra Züfer ve Ebû Yusuf'un ders meclislerine devam ederek eğitimini tamamlayan Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'nin (ö. 204/819)¹²⁴, fikhî konularda genellikle Züfer ve Ebû Yusuf'a muhalefet ettiği söylenmektedir.¹²⁵ Sem'ânî'nin (ö. 450/1058) belirttiğine göre, "Hasan, Ebû Hanife'nin rivayetlerini bilen bir kişiydi ve güzel ahlak sahibi idi."¹²⁶ Serahsî (ö. 483/1090), Hasan b. Ziyâd'ın soru sormak ve cevap vermekte önceliği bulunduğunu söyler.¹²⁷

Ebû Yusuf ile Hasan b. Ziyad arasındaki ilişkiler hakkında Ali b. Sâlih şunları anlatmaktadır: "(Bir gün) Ebû Yusuf'un yanında bulunuyorduk. Hasan b. Ziyâd geldi. Ebû Yusuf (öğrencilerine), 'Ona koşun ve soru sorun. Aksi halde, ona (onu susturmaya) gücünüz yetmez.' dedi. Bunun üzerine, Hasan b. Ziyâd, 'Esselâmu aleyküm ey Ebû Yusuf!' diyerek selam verdi ve selamdan hemen sonra, 'Ne dersin?' şeklinde soru sormaya başladı." Ali b. Sâlih, söz konusu iki imam arasında geçen bu olay hakkında şu notu düşmektedir: "Hasan'ın Ebû Yusuf'a fazla müdahalelerinden ve bir cevaptan diğer bir cevaba geçmesinden dolayı, Ebû Yusuf'un yüzünü bir o tarafa, bir bu tarafa çevirdiğini gördüm."¹²⁸ Bu rivayeti değerlendiren Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebû Yusuf'un ilmî tartışmalardaki üstünlüğüne rağmen, Hasan b. Ziyâd'ın onunla güzel bir şekilde tartışmasının, Hasan'ın ilmî tartışmalardaki başarısına delil olduğunu söylemektedir.¹²⁹

123 Muhammed ed-Desûkî, *age.*, s. 109-110.

124 Hasan b. Ziyâd'ın hayatı ve eserleri hk.bk. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 288; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 314-317; Zehbî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, IX, 543-545; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 277; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 56-57; Temimî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, III, 59-61; Katîb Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1680-1681; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 266; Muhammed Zahid el-Kevserî, *el-İmtâ' bi-Sireti'l-İmâmeyn el-Hasan b. Ziyâd ve Sâhibuhû Muhammed b. Şucâ'*, Kahire 1368, Matbaatü'l-Envâr; a.mlf., *Te'nibü'l-Hatîb*, s. 273-276; Ahmet Özel, *Haneî Fikh Alimleri*, Ankara 1990, s. 25; Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", *DİA*, XVI, 361-362.

125 Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 57.

126 Kureşî, *age.*, II, 57.

127 Temimî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, III, 60.

128 Saymerî, *age.*, s. 131; Kureşî, *age.*, II, 57; Temimî, *age.*, III, 60; Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 7.

129 Kevserî, *age.*, s. 7.

Muhammed b. Osman el-Fakîh ise, Ebû Yusuf ile Hasan b. Ziyâd arasında geçen şöyle bir olayı anlatmaktadır: Hasan Bağdat'a geldi(ği zaman) Ebû Yusuf onu ziyaret etti. Hasan ona, "Herhangi bir öğrenci yetiştirdin mi?" diye sordu. Ebû Yusuf, "Evet, Bişr'i (Bişr b. el-Velîd el-Kindî)" diye cevap verdi. Hasan, Bişr'e bir mesele sordu. O da hatalı cevap verdi. Sonra ikinci, üçüncü ve dördüncü soruları sordu ve Bişr yine yanlış cevaplar verdi. Bunun üzerine Hasan, Ebû Yusuf'a, "Halifenin nimeti (seni) bozmuş; Kûfe'ye dön ve daha önceden yediğin yemeğe devam et" dedi.¹³⁰ Bu diyalogdan, Hasan b. Ziyâd'ın, Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin ifadesiyle, "yağcılık ve dalkavukluk bilmeyen, açık (fikirli) bir adam" olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹

Öte yandan, Ebû Hâzım el-Kâdi kanalıyla gelen bir rivayette, Bişr b. el-Velîd, hocası Ebû Yusuf'un diğer arkadaşları hakkında şu değerlendirmelerde bulunduğu söylemektedir: Ebû Yusuf, Muhammed b. el-Hasan'ı hatırladığı zaman şöyle derdi: "O, üzerinde pas bulunan ve parlatılmaya ihtiyaç duyan bir kılıçtır." Hasan b. Ziyâd'ı hatırladığı zaman ise, "O, bana göre, bir adam kendisinden müshil istediği zaman, ona kabız yapıcı ilaç veren bir eczacı gibidir." derdi. Bişr'i¹³² hatırladığı zaman şöyle derdi: "O, ucu ince, deliği dar, hemen kırılacak gibi duran bir dikiş iğnesidir." Hasan b. Ebî Mâlik hakkında şöyle derdi: "O, yağmurlu bir gündeki hamile bir deve gibidir; bir o tarafa, bir bu tarafa gider, sonra kurtulur (doğurur)."¹³³ Saymerî'nin Hasan b. Ebî Mâlik kanalıyla rivayet ettiği bu sözün bir diğer versiyonunda ise şu ilave bulunmaktadır: Ebû Yusuf, arkadaşlarından İbrahim b. el-Cerrâh hakkında, "O bana göre, hammaddesi içerisine sürme katılmış dirhemleri bulunan bir adam gibidir. Adam her ne zaman dirhemlere dokunsa, o(nların gramajı) noksanlaşır" (yani, o öyle bir kişidir ki, kendisine dokunulunca bazı değerleri kaybolur).¹³⁴

Ebû Yusuf'un bazı arkadaş ve öğrencileri hakkındaki bu değerlendirmelerinden bir kısmını, onun eğitim ve öğretim tecrübesiyle ulaştığı hakikatler, bir kısmını ise yanlış veya eksik anlamalardan kaynaklanan önyargılar olarak nitelendirmek mümkündür.

4. Hasan b. Ziyad ile

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî Arasındaki İlişkiler

Kaynaklarda nakledilen bilgilerden, Ebû Hanîfe'nin genç öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî arasında bir takım reka-

130 Kevserî, *age.*, s. 9.

131 Kevserî, *age.*, s. 16.

132 Burada adı geçen Bişr, Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un derslerine devam eden ve Cehmiyye ile Mürce'nin görüşlerini benimseyen, kelamcı ve Hanefî fakihlerinden Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) olmalıdır. Hayatı hk.bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *DİA*, VI, 220-221.

133 Zehabî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 43-44; ayrıca bk. Kevserî, *Hüsnü't-tekâdi*, s. 62.

134 Saymerî, *age.*, s. 98; ayrıca bk. Kevserî, *age.*, s. 63.

bet duygularının bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm, bu iki arkadaş arasındaki ilişkiler hakkında, "Hasan b. Ziyâd, Muhammed b. Hasan'ı sevmezdi (ona karşı karnı şiş idi)" demektedir.¹³⁵ Aynı şekilde, Ebû Ubeyd, adı geçen iki arkadaşın Halife Hârûn er-Reşîd'in huzuruna kabulleriyle ilgili bir olayı anlatırken, "Hasan b. Ziyâd'ın Muhammed b. el-Hasan'a karşı kalbi şiş (dargın) idi" diye bir nitelemede bulunmaktadır.¹³⁶

Öte yandan, bazı kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin ilim meclisinde yetişmiş olan meşhur muhaddis ve zâhitlerden Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797)¹³⁷ ile Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî arasında da bir takım gerginlikler yaşandığı belirtilmektedir. Bu konuda, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'inde Nuaym b. Hammâd kanalıyla şöyle bir rivayet nakledilmektedir: Abdullah İbnü'l-Mübârek'in yanında Ebû Yusuf'un adı anıldığı zaman, o, "Ebû Yusuf'un adını zikrederek meclisimizi ifsat etmeyin" demiştir.¹³⁸ Hibbân b. Musa ise, İbnü'l-Mübârek'in, "İçerisinde Ebû Yusuf'un adının anıldığı meclisi kerih görürüm" dediğini belirtmektedir.¹³⁹ el-Müseyyeb b. Vâdih, İbnü'l-Mübârek'in hiç kimse hakkında kötü konuştuğunu duymadığını, ancak bir adam ona, "Ebû Yusuf öldü" diye haber verince, onun, "Miskin Yakup! İçinde bulunduğu şey (makam) onu kurtaramadı" dediğini söylemektedir.¹⁴⁰ Yine el-Müseyyeb b. Vâdih'in naklettiğine göre, İbnü'l-Mübârek'e Ebû Yusuf'un öldüğü haber verilince, o, "Şakî Yakub!" demiştir.¹⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'inde, Abdullah İbnü'l-Mübârek'in, Ebû Yusuf'un arkasında kılınan namazların iade edilmesini isteyecek kadar onun hakkında olumsuz düşündüğü belirtilmektedir.¹⁴² Hatta bir gün ona birisi gelip, "Ebû Yusuf ve Muhammed'den hangisi daha doğru (sadık)?" diye soru sorduğu zaman, o, "Onların hangisi daha doğru diye sorma, onların hangisi daha çok yalancı diye sor" demiştir.¹⁴³ Anlatıldığına göre, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Abdullah İbnü'l-Mübârek'ten hadis rivayet etmek istemiş, İbnü'l-Mübârek ise Muhammed'den yüz çevirmiştir. Bu konu Muhammed'e sorulduğu zaman, "Onun ahlâkı beni şaşırtmadı" diye cevap vermiştir.¹⁴⁴

135 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, II, 173.

136 Saymerî, *age.*, s. 120.

137 Abdullah b. el-Mübârek'in hayatı ve eserleri hk.bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 372; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 152-169; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 33-34; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 378-421; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, 324-326; Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 175-177; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 256; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, İstanbul 1988, I, 122-124.

138 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 256.

139 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 256.

140 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 256.

141 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 257.

142 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 257.

143 Hatîb el-Bağdâdî, *age.*, XIV, 257.

144 Serahsî, *Usûl*, II, 10; Kureşî, *age.*, I, 281.

Abdullah İbnü'l-Mübârek'in adı geçen fakihler aleyhinde söylediği ileri sürülen bu sözleri yanında, onlar lehinde, özellikle de Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'yi tezkiye edici bazı sözleri de bulunmaktadır. Mesela, İbnü'l-Mübârek, "Her zaman Allah'ın kendisiyle insanların dinlerini ve dünyalarını ihya ettiği kimselerin bulunması gerekir" demiş ve bunun üzerine, kendisine, "Bu zamanda işbu sığata sahip olan kişi kimdir?" diye sorulduğu zaman ise, "Muhammed b. el-Hasan'dır" cevabını vermiştir.¹⁴⁵ İbnü'l-Mübârek'in bu cevabı, bizi, onun Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî aleyhinde konuştuğu ileri sürülen yukarıdaki rivayetlerin, en azından ihtiyatla karşılanması gerektiği sonucuna götürmektedir. Öte yandan, Muhammed b. el-Hasan'ın Hanefî mezhebinin görüşlerini özellikle hadisler yoluyla Medine ehline (Mâlikî mezhebine) karşı savunmuş olduğu *Kitâbü'l-Hücce* adlı eseri tarafımızdan tek tek taranmış ve Muhammed'in, yalnızca bu kitabında Abdullah b. el-Mübârek'ten toplam on üç hadis veya hüccet rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁴⁶ Bu sınırlı sayıdaki rivayetler, adı geçen iki imam arasında çok sıkı bir bilgi alışverişinin varlığını göstermemekle beraber, onlar arasındaki kişisel ilişkilerin tamamıyla kopuk olduğunu da göstermemektedir. Ayrıca, Abdullah b. el-Mübârek ile Ebû Yusuf ve Muhammed arasındaki farklılıklarda, İbnü'l-Mübârek'in ehl-i hadise daha yakın olması, diğer iki arkadaşın ise ehl-i re'y içerisinde yer almasının önemli etkisi olmalıdır. Yine, İbnü'l-Mübârek meşhur bir zâhit, Ebû Yusuf ile Muhammed ise kadılık gibi önemli resmî görevlerde bulunmuş fakih kişilerdir. Serahsî'nin de işaret ettiği gibi, fukahânın ahlâkı ile zahitlerin ahlâkı her açıdan birbirine uygun düşmeyebilir. Çünkü fukahâ kendilerine uyulan resmî bir makamda, zahitler ise uzlet makamında bulunurlar. Bazen resmî bir makamda çirkin görülen bir davranış, uzlet makamında güzel görülebilir veya aksi bir durum olabilir.¹⁴⁷ Dolayısıyla, Abdullah b. el-Mübârek ile Ebû Yusuf ve Muhammed arasındaki farklılıkların, onların insanî zaaflarından ziyade, ilmî tercih ve yaşam biçimlerinden kaynaklandığı söylenebilir.

VI. SONUÇ

Hanefî mezhebinin kurucu imamları olan Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin birbirleriyle kişisel ilişkilerinin araştırıldığı bu çalışmada, öncelikle Ebû Hanîfe'nin geniş bir ilim meclisine sahip olduğu ve İslam tarihinde önemli mevkilere ulaşmış öğrenciler yetiştirdiği tespit edilmiştir. Ebû Hanîfe'yi İslam hukuk tarihinde "İmâm-ı A'zam (En Büyük İmam)" yapan asıl etken de onun

145 Serahsî, *age.*, II, 10.

146 Muhammed b. el-Hasan'ın İbnü'l-Mübârek'ten rivayet ettiği çeşitli hadis ve hüccetler için bk. *Kitâbü'l-Hücce alâ Ehlî'l-Medîne* (nşr. Mehdi Hasan el-Kilâni el-Kâdiri), Beyrut 1403/1983, Âlemü'l-Kütüb, I, 257, 266, 394, 459, 460, 472, 483; III, 11, 147, 157, 235, 466; IV, 352.

147 Serahsî, *Usûl*, II, 10.

bu öğrencileri olmalıdır. Zira söz konusu öğrenciler ve onların eser ve katkıları olmasaydı, bugün muhtemelen ne Ebû Hanîfe'den ne de "Hanefî mezhebi" diye bir mezhepten bahsetme imkanı olmazdı. Bize göre, Ebû Hanîfe ile öğrencileri arasındaki bu karşılıklı katkı ve etkileşimi, şu Türk atasözü en güzel bir biçimde ifade etmektedir: "Ata paha biçilmez, tay yetişmedikçe!" Örnek bir eğitimcide bulunması gereken bütün pozitif özelliklere sahip bir üstat olan Ebû Hanîfe'nin ders meclisi, tam anlamıyla "özgür bir tartışma platformu" niteliğinde idi. Hanefî mezhebinin bütün görüş ve içtihatları, bu platformda yapılan uzun ve özgür tartışmalarla şekillenmiştir. Ebû Hanîfe, öğrencilerine daima şefkat ve merhametle davranmış, onların sevinç ve kederlerini paylaşmış ve onları toplum karşısında daima tezkiye etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri de hayatları boyunca hocalarını hayırla yâd etmiş, hemen her biri müstakil birer müçtehid derecesine ulaştıkları halde¹⁴⁸, mezhep içerisinde kalmayı ve hocalarıyla birlikte anılmayı tercih etmişlerdir.

Öte yandan, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri eğitim ve öğretimleri sırasında tam bir öğrenci psikolojisi içerisinde yaşamış ve bu duygularla bazen birbirleriyle yarışmış, bazen de rekabet etmişlerdir. Hatta bazen aralarındaki bu rekabetin, bir takım insanî zaafırlarla da birleşerek, onların dostluk ve olgunluklarına yakışmayacak bir niteliğe büründüğü dahi söylenebilir.

Bugün, hocasıyla-öğrencisiyle, İslam hukuku eğitim ve öğretimiyle meşgul olan herkesin, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin eserleri ve hayat tecrübelerinden alacakları pek çok dersler olmalıdır.

148 Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin içtihat dereceleri hakkında bir grup bilgin, onları "mezhepte müçtehid", diğer bir grup ise "mutlak müçtehid (müstakil müçtehid)" saymıştır. Mesela, İbn Kayyim el Cevziyye (ö. 751/1350), Ebû Yusuf ve Muhammed'i, müstakil müçtehid olan mezhep imamlarının derecesinden daha aşağıda görmektedir (bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkûn*, nşr. Tâhâ Abdurraûf Saïd, Beyrut ts., Dâru'l-Cil, IV, 212-213). Aynı şekilde, Osmanlı şeyhülislamlarından İbn Kemal (ö. 940/1534) Ebû Yusuf ve Muhammed'i "mezhepte müçtehid" derecesinde saymış, son dönem Hanefî fakihlerinden İbn Âbidin (ö. 1252/1836) de aynı görüşü benimsemiştir (bk. İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*; I, 52; a.mlf., *Şerhu'l-manzûmeti'l-müsemmât bi-Ukûdûl resmî'l-müftî, Mecmûatü Resâilü İbn Âbidin* içerisinde, Beyrut ts., Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts., I, 25). Zahirilerden İbn Hazm (ö. 456/1064) ise, Ebû Yusuf ve Muhammed gibi Ebû Hanîfe'nin ilk talebeleri hakkında, "Onlar taklit içerisinde helak olmamış, birçok fikhî konuda Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiş ve bu sayede fukahâ zümresine dâhil olmuşlardır" demektedir (bk. İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûl'l-ahkâm*, Beyrut 1405/1985, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, V, 95-96). Hanefî fakihlerinden Serahsî (ö. 483/1090) de fikhî itmam eden mutlak fakihler (mutlak müçtehidler) arasında Ebû Hanîfe ile birlikte Ebû Yusuf ve Muhammed'i saymıştır (bk. Serahsî, *Usûl*, I, 10). Aynı şekilde, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), Ebû Yusuf ve Muhammed'i müstakil müçtehid olarak kabul etmiştir (bk. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-İnsâf fi beyânü sebebi'l-ihtilâf*, trc. Şükrü Özen, İstanbul 1987, Pınar Yayınları, *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması* içerisinde, s. 66). Son olarak, çağdaş âlimlerden Muhammed Ebû Zehra (ö. 1394/1974) da Ebû Yusuf ve Muhammed'in mutlak müçtehid olduklarını söylemiştir (bk. Ebû Zehra, *Usûlü'l-fikh*, Âbidin ts, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, s. 390, 394). Bize göre de Ebû Yusuf ve Muhammed b. el-Hasan gibi Ebû Hanîfe'nin ilk öğrencileri gerek fikhî birikimleri gerekse uygulamadaki tecrübeleri dolayısıyla, mutlak müçtehid derecesini hakkıyla kazanmış kişilerdir. Onların, hocalarının bazı görüşlerini benimsemeleri de bazı görüşlerine muhalefet etmeleri de taklit değil, içtihat yoluyla olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhîru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefîyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize, 1413/1993, Hicr, I-IV.
- Abdulkadir Şener, "İmam Zufer b. el-Hüzeyl", *Ankara Üniv. İslamî İlimler Enstitüsü Dergisi*, II, 91-98.
- Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 220-221.
- Alâeddin Ali el-Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl* (nşr. Bekrî Hayyânî – Safvetü's-Sekâ), Beyrut 1399/1979, I-XVI.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-arîfîn esmaü'l-müellifîn ve asârü'l-Müsânnifîn*, I (nşr. Kilisli Rifat-İbnülemin Mahmud Kemal); II (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal-Avni Aktuç), İstanbul 1951-55, Milli Eğitim Basımevi, I-II.
- Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 361-362.
- Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam*, Beyrut 1981.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratüre*, I-VI, Lieden 1943-49 (GAL).
_____, *Supplement*, I-III, Leiden 1937-1942 (Suppl.).
- Cengiz Kallek, "Kindî, Bişr b. Velid", *DİA*, XXVI, 39-40.
- Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, İstanbul 1981, Çağrı Yayınları, I-V.
- Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (nşr. Halil el-Meyyis), Beyrut ts., Dâru'l-Kalem.
- Ebû Yusuf, *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Kahire 1357.
- Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi* (trc. Ferhat Koca), Ankara 2002 (Ankara Okulu Yayınları).
- Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları", *EKEV Akademi Dergisi*, VIII/18 (Erzurum 2004), s. 143-160.
- Hacı Reşid Paşa, *Hazret-i İmâm-ı Azam'ın Siyasi Terceme-i Hâli*, İstanbul 1328/1912, Matbaa-i Hayriye.
- Halim Sabit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 20-28.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut ts., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-XIV.
- Hüseyn b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1976.
- İbn Abdilber, *el-İntikâ' fî fedâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ* (nşr. Abdülfettah Ebû Gude), Beyrut 1417/1997, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Beyrut ts., Dâru't-Türâsi'l-Arabî (Mısır 1272, Dâru't-Tibâati'l-Mısriyye'den ofset), I-V.
- _____, *Şerhu'l-manzûmeti'l-müsemnât bi-Ukûdü resmî'l-müftî, Mecmûatü Resâli İbn Âbidîn* içerisinde, Beyrut ts., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I-II.
- İbn Hacerî'l-Heysemî, *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam* (trc. Ahmet Karadut), Ankara 1982, Akçağ Basım Yayın Pazarlama.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut ts., Dâru Sadr, I-VIII.
- İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûlî'l-ahkâm*, Beyrut 1405/1985, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-II.
- İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn* (nşr. Mahmud İbrahim Zâyid), Beyrut 1412/1992, Dâru'l-Ma'rife, I-III.

- _____, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr* (nşr. Merzûk Ali İbrahim), el-Mansûre 1411/1991.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muwakkûn* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Saïd), Beyrut ts., Dâru'l-Cil, I-IV.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Abdülvehhâb Fûteyh), Kahire 1413/1992, Dârü'l-Hadis, I-XIII.
- İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1992, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb.
- İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcim* (nşr. Muhammed Huseyr Ramazan Yûsuf), Dimaşk 1413/1992, Dârü'l-Kalem.
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978, Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), I-VII.
- İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi – Modern Eğitimin Psikolojik Temelleri*, Ankara 1988, Gül Yayınevi.
- İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- J. Schacht, "Abû Hanîfa al-Nu'mân", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), I, 123–124.
- _____, "Abû Yusuf", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), I, 164–165.
- _____, "İbn Abî Laylâ", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), III, 687–88.
- Kasım Kufralı, "Ebû Yusuf", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, IV, 59–60.
- Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul 1971, II. Baskı, Millî Eğitim Basımevi, I-II.
- Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâhibü'r-Rahmân fi menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfeti'n-numân*, Dersaadet 1310, Mahmud Bey Matbaası.
- Mevlüt Uyanık, "Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar*, XV/1-2, Ankara 2002, s. 259-272 (Ebû Hanîfe Özel Sayısı).
- Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Ahmed ez-Za'bî), Beyrut 1418/1998, Dâru'l-Erkam.
- Muhammed Avvâme, *İmamların Fıkhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü* (trc. Mehmed H. Kırbaoğlu), İstanbul 1988, Kaynhan Yayınevi, II. Baskı.
- Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1399, İkinci baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- _____, *el-Câmiu's-sağîr*, Beyrut 1406/1986, Âlemü'l-Kütüb.
- _____, *Kitâbü'l-Asl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1410/1990, Âlemü'l-Kütüb, I-IV.
- _____, *Kitâbü'l-Âsâr* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1413/1993, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I-II.
- _____, *Kitâbü'l-Hüccce alâ Ehli'l-Medîne* (nşr. Mehdi Hasan el-Kilânî el-Kâdirî), Beyrut 1403/1983, Âlemü'l-Kütüb, I-IV.
- Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (trc. Osman Keskiöğlü), Ankara 1962, Ankara Üniv. Basımevi.
- _____, *Usûlü'l-fikh*, Âbidin ts, Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Muhammed ed-Desûkî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Katar 1407/1978, Dâru's-Sekâfe.
- Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Bülûgu'l-emânî fi sîreti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî* (nşr. Râtib Hâkimî), Humus 1388/1969, Matbaatü'l-Endelüs.

- _____, *el-İmtâ' bi-Sîreti'l-İmâmeyn el-Hasan b. Ziyâd ve Sâhibuhû Muhammed b. Şucâ'*, Kahire 1368, Matbaatü'l-Envâr.
- _____, *Hanefî Fıkhının Esasları* (trc. Abdulkadir Şener – M. Cemal Sofuoğlu), Ankara 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- _____, *Hüsnü't-tekâdi fî sîreti'l-İmâm Ebî Yusuf el-Kâdi*, Kahire 1388/1968, Matbaatü'l-Endülüs.
- _____, *Te'nîbü'l-Hatib*, Beyrut 1401/1981, Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî.
- Muhsin Koçak, "Züfer b. el-Hüzeyl, Hayatı ve Eserleri", *Ondokuz Mayıs Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (Samsun 1991), s. 121-146.
- Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 131-138.
- Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981.
- Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, İstanbul 1988, I, 122-124.
- Saffet Köse, "İbn Ebû Leylâ", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 436-437.
- Salim Ögüt, "Ebû Yusuf ve Hanefîliği", *İslâmî Araştırmalar*, XV/1-2 (Ankara 2002), s. 291-301.
- _____, "Ebû Yûsuf", *DİA*, İstanbul 1994, X, 260-265.
- Saymerî (Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, Beyrut 1976, Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî.
- Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut 1398/1078, Dârü'l-Ma'rife, III. Baskı (ofset), I-XXX.
- _____, *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-kebü* (nşr. Salâhuddîn el-Müneccid), Kahire ts., Matbaa adı yok, I-VI.
- _____, *Usûlü's-Serahsî* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1393/1973, Dârü'l-Ma'rife, I-II.
- Suyûtî, *Tebyüzü's-sahîfe fî menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd 1334.
- Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-İnsâf fî beyâni sebebi'l-ihtilâf* (trc. Şükrü Özen), İstanbul 1987, Pınar Yayınları (*Mezheplerin Doğuşu ve İçtihad Tartışması* içerisinde).
- Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (nşr. Halîl el-Meyyis), Beyrut ts. (Dâru'l-Kalem).
- Takiyüddîn b. Abdü'l-Kâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Riyad-Kahire 1410/1989, Dâru'r-Rifâ'î-Hicr, I-IV.
- Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul 1981, Çağrı Yayınları, I-V.
- Üskübî Muhammed b. Abdullah, *Fetâvâ-yı Üskübî*, Çorum İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 14554.
- W. Heffening, "Şeybânî", *İA*, İstanbul 1979, Milli Eğitim Basımevi, XI, 450.
- Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî – Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Nasr, ts., Mektebetü Dâri'l-Hidâye.
- _____, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Nuaym el-Arksûsî), Beyrut 1413/1993, Müessesetü'r-Risâle, I-XXIII.